

A MAGYAROK EREDETE
ÉS
A FINN-UGOR NYELVÉSZET.

II.

VÁLASZ BUDENZ JÓZSEF BIRÁLATI MEGJEGYZÉSEIRE.

VÁMBÉRY ÁRMIN

R. TAGTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1885.

A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet.

II.

Válasz Budenz József bírálati megjegyzéseire.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1884 nov. 3-án tartott ülésén.)

A második bajnok, a ki a magyarok eredetéről írott tanulmányom ellen pánccélba öltözötten szállt síkra, *Budenz József*, Magyarországon és a külföldön is a finn-ugor nyelvészet nagymestere, a kinek a nyelvtudomány e terén szerzett érdemeit könyvemben illő méltatásban részesítettem, s a ki, természetesen, nem fogadhatta közönyösen az ő neki ellentmondó kritikámat. A támadás hevességében alig marad utána elvtársának, sőt ingerültségben és szenvedélyességben még felül is múlja; s csak abban különbözik amattól, hogy az ő általa védelt terület szűkebb körű. Ugyanis a míg Hunfalvy úr kritikája könyvemnek minden részére kiterjed, addig Budenz úré csak a *szorosan nyelvészeti részre* vonatkozik és nyelvészeti észrevételekben nyilvánul.¹⁾ Történelem és ethnographia az ő kutatásainak körén kívül esik; az ethnologiai kérdés megoldása kevesbé tartozik reá, s egészen helyesen jegyzi meg, hogy: «a nyelvész maga nem bánja, tehát B. úr sem, akármilyen vérből eredő valamely nyelv népe. Miatta állíthatja valaki, hogy csupa török vér volt az a magyar nép, a mely ez előtt ezer évvel Pannoniába költözött; azért mégis csak ugor nyelvet hozott magával.»²⁾

Budenz úr e nyilatkozatával bebizonyítja, hogy ő — H. úr nézetével ellenkezőleg — a modern tudomány alapelvét elismerve, a nyelvet nem tekinti az illető nép lelkének. Megengedi, hogy a régi magyarok ethnikai állománya nem finn-

ugor, hanem más eredetű is lehetett; de a mi e véleménynyilvánításban leginkább figyelemreméltó, az, hogy az eredetnek, a vér szerinti származásnak forrásául épen a *törökséget* nevezi meg, s teszi ezt három évvel előbb, mint én a törököktől való eredetünket bizonyító munkámat megírtam. Kérdezhetném Budenz úrtól, hogy miért nem a szamojédokkal vagy mongolokkal való vérokonságot vette föl, s miért látta jobb hypothesisnek a török nemzetiséget, mert hiszen itt nem lehet tollhibára, vagy csupa véletlenségre gondolni? Kérdezhetném azt is, hogy B. úr ezen, östörténetünkre nézve oly fontos nyilatkozatát miért szerény jegyzet alakjába öltöztette, s Hunfalvynak merőben ellenkező eljárásával szemben miért nem mondta ki kategorice, — hogy a magyarok török nép is lehetek, — hogy specialis ugor nyelvészkedések eredménye egyáltalában nem tekinthető a magyar nép ugor eredetének bizonyosságául? És végre kérdezhetném, hogy micsoda jogon lehet beszélni a magyar és finn-ugor nyelvek együtt fejlődéséről, illetőleg ezeknek olyan (hang-és alaktani) viszonyáról, a mely együtt fejlődést mutatna, hogy ha megengedjük, hogy a magyar egy török nép volt, a mely előbbi török nyelve helyett egy ugor nyelvet sajátítva el, jött be Pannoniába? Igen, e kérdéseket könnyen föl lehetne tenni, de készpénz gyanánt fogadjuk azon mentegetőzését, hogy ő csak nyelvészettel és nem ethnológiával foglalkozik, és így ezen feleletünkben is csak a szorosán nyelvész-kritikusnak válaszolunk.

Hogy ezen kritikai vázlat sem a vitás kérdésnek minden részletére nem terjeszkedhetik ki, sem végleges elintézést nem eredményezhet, azt mindenki belátja, a ki ismeri ellenfelem álláspontjának és felfogásának eltérését az enyémtől. — B. úr mindjárt kritikája elején azt állítja, hogy a magyar nyelv legközvetlenebbül az ugor nyelvcsoporthoz tartozik, azaz: legnagyobb részben a régi közös ugor töből sarjadzott. De ezen kívül, a specialis ugor eredetű magyar nyelv — és a szélesebb értelemben vett altaji nyelvek között lehet találni grammatikai és szókincsbeli egyezéseket, melyeket B. úr a következőkben foglal össze: a) az altaji ősrökség momentumai, melyek a magyarban fenmaradtak, és a melyek — a nélkül, hogy a

magyarnak egy más altaji nyelvcsoporttal való rokonságára utalnának — az ugarsághoz tartozását mutatják; *b*) azon momentumok, melyek a magyarnak, mint már egy specialis ugor nyelvnek, az altajiság más, nem-ugor tagjaival való történeti érintkezéséből eredtek, a melyek tehát csak mint kölcsönzött szók szerepelnek, és semmi rokonsági viszonyt nem világosíthatnak meg; a mely nemű vagyont a magyar nyelv különösen a törököktől szerezte. Ez B. úr nézete a magyar nyelvnek az ugor és török nyelvcsoporthoz való viszonyáról, — ha ugyan helyesen fogtam fel virágos, nyelvészeti stylusát, melynek fő ékessége az, hogy egyetlen egy mondat *30, sűrűn nyomott, és 8 zárójelcsorra nyúlik(!)*.

En e nézetet nem fogadhatom el a következő okok miatt.

1. B. úrnak egy altaji ősnyelvre alapított deductiói már azért is nagyon merészeknek és problematikusoknak látszanak, mivel az idevágó kutatások mai állása mellett az altaji ősnyelvről sem beszélhetünk, nem hogy még a leánynyelvek egymáshoz való viszonyára lehetne következtetnünk. Hiszen még az öt főcsoportnak kölcsönös viszonya is homályos előttünk: hogyan beszélhet hát B. ur már *most is* olyan momentumokról, melyek egy altaji alap-nyelvre vonatkoznak? 2. Azon út, melyen B. úr a magyar nyelvnek szorosabb hova-tartozására vonatkozó nézetéhez jutott, előttem sokkal kétségesebbnek látszik, mintsem ennek megbízhatósága föltétlen hitelt érdemelne; vagyis azon módszer, melyet B. úr a szorosabb vagy tágabb rokonsági viszony megítélésére használt, túlságosan erőszakolt, mert logikai ellendmondásokon, s úgy hangtani, mint fogalmi monstrumokon alapszik. B. úr módszere e szerint nem is módszer tulajdonképen, mindent képes bizonyítani és így semmit sem bizonyít; úgy hogy nagyon könnyű volna e módszerrel a magyar nyelvnek szorosabb rokonságát bizonyítani nemcsak az altaji nyelvcsalád ama kedvelt csoportjához, hanem bármely nyelvcsalád valamely csoportjához is. 3. A B. úr felállította principiumok eddigi kutatásának eredménye még korántsem nyerte meg a szakavatott kritika fölvatását, hogy a jelen nyelvészeti vitában irányadóul szolgálhasson. A külföldi tudósok közül ezzel leginkább olyanok foglalkoztak, a kik egyrészt — nem lévén teljesen

urai a mindkét oldalú nyelvanyagnak — a nélkülözhetetlen részletezésbe nem bocsátkozhattak, másrészt pedig az ezelőtt, sőt még ma is nagyon hiányos források miatt, véglegesen érvényes ítéletet nem mondhattak. A mit Schott (1836. és 1849.), Castrén (1857.), Boller (1858.) és Ahlquist (1863.) mondtak a magyar nyelvnek az ugor csoporttal való rokonságáról, az épen oly kevésbé lehet rájuk nézve irányadó, mint pl. Budenz úr előbbi nézete a magyar és török nyelvek szorosabb rokonságáról, a mit 1862. hirdetett, ma azonban — módszerének egyik lényeges sajátsága, t. i. finom hajlithatóság következtében — egészen megtagad. — Hazai nyelvészetünkkel sem áll jobban a dolog. Hogy vajjon a nemzeti dispositionnak hiányában, vagy a magyar szellem más irányú működésében, vagy talán a közönyösséggel párosult nyugalom-szeretet nemzeti vonásában van-e a hiba, azt nem akarjuk kutatni, de annyi tény, hogy B. úr, 25 évi nyelvészeti működése alatt, semmi kritikában nem részesült. Ez a háborítatlanul hagyás jelentékenyen növelte etymologizáló bátorságát, a mi azonban korántsem csálhatatlanságának bizonyítéka, és egyáltalában nem magyarázható resignatióknak és beleegyezésnek. Hunfalvy úr — az egyetlen, a ki itt nálunk ilyen kritikára hivatva van — Budenz működésével szemben mindaddig nagyon hallgatagon viselte magát; pedig hogy e magaviseletét nem lehet a «qui tacet, consentire videtur» elv szerint magyarázni, azt számos más jelek bizonyítják.

A legjobb esetben tehát B. úr kutatásainak eddigi eredményét csak kísérletnek, csak olyan hypothesisnek tekinthetjük, a melyről még igen sokat lehet vitatkozni, s a mely vitatás miatt nem kellene olyan nagyon felindulni, és olyan szenvedélyességet tanúsítani, a milyent B. úr árul el kritikájában. Nem «önhitetlenség» az, a mit én az «önhittség» helyett ajánlok, mint B. úr félremagyarázza! (*Nyelvészeti Észrevételek* 419. l.). Az «önhittség» más szókkal: elbizakodottság, önmagába vetett túlságos hit, önmagának többre becsülése; a minek ellenébe én az óvatosságot és mérsékletet állítom, a mik ha sehol nem is, de az etymologiai speculatioknál múlhatatlanul szükségesek, s a miket B. úr mindaddig nem vett figyelembe. S épen ezen hibában rejlik az oka nézetünk ellenkező voltának, a mennyiben B.

úr — módszere csalhatatlanságában túlságosan bízva, azaz «önhittségében» — a magyar nyelvet kizárólag az ugor nyelvcsoporthoz tartozónak mondja; míg én — az ugor rokonság tagadhatatlan bizonyítékait elismerve — a mennyiség és minőség tekintetében feltűnő török momentumokat a magyar nyelvnek hang- s alaktani részében, de főleg szókincsében, nem kölcsönvételnek tartom, s következésképp a magyart nem tekintem specialis ugor nyelvnek. B. úr ezt «rejtélyes módszernek» nevezi; de elfelejti, — hogy sokkal tanácsosabb a sötétben óvatosan tapogatózva haladni, mint merész ugrásokkal kockáztatni lábainkat, — s hogy a magyar nyelv grammatikájának és szókincsének határozottan kettős jellege egyáltalában nem engedi meg, hogy e kérdésben oly könnyedén mondjunk ítéletet, és ítéletünknek oly mérvű csalhatatlanságot követeljünk, mint B. úr. De legyünk igazságosak: nem B. úr egyénisége az oka a saját hibáinak, túlzásainak, hanem a kritikai atmoszféra, melyben mozgott; mert semmi ellenvéleménytől, óvó figyelmeztetéstől nem háborgatva, fékevesztett nyelvészkedést űzött. Nagyon is ideje volt már ezen, a valóban komoly magyar nyelvtudományra oly veszélyes, féktelen tudóskodás elébe gátat vetni, és minthogy én — ezen nyelvészeti eljárása által türelmentől megfosztatva — bátorkodtam közbeszólni, az lett a következmény, hogy a nyugalmából fölriasztott etymologus haragjának kitörését kellett éreznem.

Azon hosszú bűn-lajstromban, melyet B. úr számomra készített, első helyen azt a szemrehányást teszi, hogy előbbi álláspontomat elhagytam, mert a 13 évvel ez előtt a «Magyar és török-tatár szóegyezések»-ről írott értekezésemben az ugor rokonságot szorosabbnak és túlnyomónak, a török nyelvekhez való viszonyt pedig csak másodrendűnek nyilvánítottam. Ez igaz; ámde azon idő óta nézetemet megváltoztattam, épen úgy, mint Schott, Hunfalvy és maga Budenz úr. Schott ugyanis 1839. a magyar nyelv alapszójában töröknek tartotta, de 13 évvel később ennek csúsz eredetét vitatta. Hunfalvy 1854-ben. — Castrénal ellenkezőleg — azt állította, hogy a magyar nyelv *inkább a törökhöz, mint a finnhez közeledik,*³⁾ — ellenben ma a részleges török rokonság hirdetőjét vad harci dühvel támadja meg.

Végre Budenz úr 1862., a Magyar Tud. Akadémiában tartott székfoglaló beszédében, a saját kutatásai által szerzett meggyőződése következtében, a magyar nyelvnek a török-tatár csoporttal való első rendű rokonságát olyan argumentumokkal erősítette, melyek nekem is merészeknek látszanak; ⁴⁾ — ma pedig ugyanezen Budenz ugyanezen nézetnek hirdetését szentségtörésnek és szántsándékos ferdítésnek tartja. S ha csakugyan az volna, ki volt az első szentségtörő és ferdítő kettőnk közül? — Nem szükséges tehát bűnbánó «Pater, peccavi»-t rebegnem; mert valamint az említett nyelvészek csak újabb tanulmányok és újabb kútforrások alapján változtatták meg véleményüket, s ezt jogosan teheték: úgy az én nézetem változásának oka is nem gyerekes szeszély, sem pedig ferdíteni akarás — a mivel fanatikus recensensem vádol —, hanem a legújabb, e kérdést tárgyaló munka, t. i. Budenz úrnak *Magyar-ugor Összehasonlító Szótára*. Gúnyolódhatik B. úr, ha kedve tartja, a mennyit akar, de megvallom, hogy az ő szótárának — vagy ha tetszik: működésének — negatív eredménye volt fő oka nézetem megváltoztatásának, még pedig a következő, nagyon egyszerű okból. Ugyanis midőn 13 évvel ez előtt a magyar nyelvnek a törökséghez és ugorsághoz való rokonsági viszonyát szemügyre vettem, a Hunfalvy által gyűjtött és *Reguly hagyományai* cz. művében közzétett momentumai az ugor rokonságnak, valóban oly imponáló jelleműek voltak, hogy ezek bizonyítéka előtt csak az hűnyhatott szemet, a ki szándékosan vak akart lenni. E momentumok alatt akkori nézeteim alapján értém a számneveket, a testrészek neveit, bizonyos hangtani viszonyokat és más olyan példákat, melyek a mérleg csészéjébe téve, ezt az ugorság oldalára húzták le. Én e momentumokat úgy tekintettem, mint a Budenz kutatásának eredményeképen létrejövendő summás bizonyítékok előjelét; mert e reményre feljogosított egyrészt a rokonságnak már meglevő mutatványa, másrészt B. úrnak elismert nyelvészeti apparatusa. Ezen hangulatban vártam B. úr összehasonlító szótárának első füzetét, s képzelje az olvasó meglepetésemet, akarom mondani: keserű csalódásomat, mikor a várva-várt summás bizonyítékok, vagyis a magyar nyelv ugorságának ékesen szóló argumentumai helyett túlságosan erősza-

kolt, minden hangtani törvénnyel s főleg fogalmi tekintetben minden logikai összefüggéssel határozottan ellenkező és nevetségessé fajult szögyeztetéseket találtam! Igy tehát reményem mindkét részről cserben hagyott; beláttam, — hogy az ugor rokonság első fényszikrái csak elvakítottak, — s hogy még *ilyen* nyelvészeti apparatus is (mint B. úré) ilyen monstrumok teremtésére szorúl, s még sem képes tiszta, positiv eredményre jutni. Ez a csalódás volt tehát az oka nézetem megváltoztatásának, s mivel épen főleg B. úr munkája volt ennek motivuma, így a rejtély meg van oldva, és recensensem hiába fáradozik annak hebizonyításán, hogy az ethnologus Vámbéry kényszeríti a philologus Vámbéryt korábbi állításainak megtagadására.

Tehát épen Budenz úr ama törekvése, hogy a magyar nyelvnek κατ' εἰσρήν ugor rokonságát hebizonyítsa, győzött meg engemet arról, hogy a magyarok nyelve nem tartozik legközvetlenebbül az ugor nyelvsoportozhoz. Ez mindenesetre kegyetlen kritika olyan etymologussal szemben, a ki évek óta «féktelen tudományt» gyakorolt, és csalhatatlanságának erős hitében minden támadás ellen biztosnak érezte magát! Semmi sem természetesebb, mint az, hogy B. úr, kiben a «furor grammaticus» nem ismer határt, ezen kritikám motivumait minden módon gyanusítja és engemet, a tudományos meggyőződés helyett, szándékos ferditéssel vádol; de egészen más lenne az ítélete, ha előítélet és philologusi önhittség (= elbizakodottság) nélkül, azon út fölött tartana szemlét, a melyen saját kutatásainak ezen nagyon túlbecsült eredményéhez jutott; azaz: ha jól fontolóra venné, — hogy módszere igazán megérdemli-e a beléje vetett föltétlen hitet — s hogy mi biztos módszernek tekinthetjük-e? Erre nehéz, vagy inkább lehetetlen igenlőleg felelni, még pedig azon egyszerű okból, hogy ezt épen B. úrnak etymologiai eljárása nem engedi meg; mert ezen eljárás nemcsak a múltban, hanem még ma is annyira ingadozó és bizonytalan s egységes forma és alapelv nélküli, hogy csak fölhevült phantasia láthatja módszernek. Örömet megengedem, hogy recensensemnek ez a módszere csak újabban keletkezett s akkor még épen nem volt meg, midőn a magyar nyelvnek specialis török jellemét hirdette. Sőt azt is bátran hihetjük, hogy csak 1868-ban

született meg, midőn e téren első kísérletét, *A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezéseket* megírta, — mert alig gondolható, hogy módszer nélkül csinált volna 859 szóegyezést. Azt kérdelem: hogyan lehetséges tehát az, hogy B. úr ezen, akkor már kész methodus alapján, az 1868-ban felállított szóegyezéseket 1873-ban, midőn *Összehasonlító Szótára* első része megjelent, egészen másképen ítélte meg? Ugyanis a *Szóegyezések* és az *Összehasonlító Szótár* egyes czikkei között lényeges különbséget tapasztalunk, úgy hogy ha pl. a *k* betű czikkeit mindkét munkában összehasonlítjuk, ki fog tűnni, hogy a *Szóegyezésekben* levő, *k*-val kezdődő 76 szó közül az *Összehasonlító Szótárban* már 17 ki van hagyva;⁵⁾ míg másrészt ez utóbbi könyvben olyan egyeztetések találhatók, melyek az előbbiben nincsenek. A hol csakugyan módszeres eljárás uralkodik, ott ilyen lényeges különbség öt évi rövid időköz alatt alig gondolható; s mi e rejtélyt nem tudjuk másképen megoldani, mint úgy, ha fölteszszük, hogy az Úristen B. úr módszerét olyan elasticus természettel ruházta föl, hogy nagyobbá vagy kisebbé lehet, sőt camæleon módjára átalakulhat. De legyünk engedékenyebbek; tegyük fel, hogy ez a csoda-gyermek csak 1873-ban ugrott ki Minervaként B. úr fejéből, és így a *Szóegyezéseket* csak a szerény kísérlet titulusa illeti meg. Ez esetben jogosan várhatjuk, hogy az 1873—1881 között, tehát nyolcz év alatt készült *Összehasonlító Szótárban* «Methodus mester» keze legyen a biztos vezető, és — hogy ezentúl a csalódásoktól meg legyünk kímélve. De mit tapasztalunk! Ez a csoda-módszer ismét cserben hagy bennünket; mert az oly sokáig tartó vajúdás után világra hozott könyvnek előszavában a szerzőnek azon vallomását olvashatjuk, — hogy a könyv eleje és vége között, a felfogásban és megítélésben, bizonyos különbség van, — hogy eleinte bátrabban állított egyet mást, s a vége felé kétkedőbbé vált — s hogy itt-ott észrevett olyanokat, a miket ma már fönn nem tarthatóknak vél.⁶⁾ Ennek mentségeül a hosszú időtartamot hozza fel, mely alatt a munka készült; de én nagyon kíváncsi vagyok megtudni, hogy B. úr etymologiai elveinek krystallisatiója mikor ér már véget, és az a híres módszer mikor veszi már át a vezérszerepet?

Mindenek előtt B. úrnak ez őszinte nyilatkozata nagyon bizonytalan, ingadozó természetű, mert soha sem tudhatjuk, hogy nyelvhasznításában hol végződik a hibátlan és hol kezdődik a hibás, a mennyiben a «correct» és «incorrect» között a határvonalat tetszés szerint lehet ide-oda mozgatni, és e határozatlan terjedelem oltalma alatt egyet-mást könnyen meg lehet tagadni. Ez a vallomás épen annyi, mintha B. úr a magyar közönséghez — a melynek számára csinálta e nyelvészeti épületet — hogy a felelősséget magáról elhárítsa, így szólna: «Uraim! az általam csinált épületnek egyik fele szilárd és biztos, de a másik fele könnyen bedőlhet, kérem, hogy ne tegyenek érte felelőssé». Ez mindenesetre dicséretre méltó őszinteség, de hát azt hiszi-e az építő-mester, hogy a közönség erre mit sem hajtván, beköltözködik e házba, s kiteszi magát azon veszélynek, hogy a romok alatt lelje halálát? En ilyen vakmerőnek soha sem tapasztaltam a magyar közönséget, s bizonyos, hogy B. úr nyelvészeti építményének szilárdságában nem bízunk, és a magyar nyelvnek az ugorsághoz sorozásáról szóló javaslatát nem fogadja el. És ebben igazságosan jár el a magyar közönség; mert B. úr módszere, a melynek világítása mellett halad nyelvészeti működésében, tulajdonképen nem is módszer, legalább nem az, a mit e szó alatt értünk, mert a valódi methodus B. úr eddigi munkáiban nem lelhető fel, a mint ezt majd részletesen bebizonyítjuk.

Könnyen érthető, hogy B. úr, — a ki már egészen beleélte magát abba, hogy a magyar nyelv fölött a nyelvészeti uralom sceptrumát évek óta kezében tartotta — az én ellenkező ítéletem miatt vad haragra lobbant és egész erővel arra törekedik, hogy azon motivumokat, a melyeknek alapján az ő szövegeztetéseit négy kategoriába osztottam, s ezek közül csak egyet hagytam helyben föltétlenül, minden áron érvényteleneknek és hibásaknak bizonyítsa. A kézzel-lábbal való védelemben nem mindig találja fel az ember azt az alkalmas fegyvert, melylyel az ellenfél csapását elháríthatná, és így B. úr is többször olyan vágásokat alkalmaz, melyek a helyett, hogy engemet sértének, őt magát találják el, és az általam gáncsolt nyelvészeti eljárását még sokkal kedvezőtlenebb világításban tüntetik

fel. Mindenek előtt tehát szemügyre vesszük az erre vonatkozó öt fő vádpontot, hogy ezek ellen, a következő megjegyzésekkel védelmezzük magunkat.

I. vád. Miért nem terjesztettem ki kritikámat az egész munkára, s miért hagytam el háromszáz cikket a szóegyeztetésekből?

Felelet. Mert én nem specialis kritikát akartam írni a *Magyar-ugor Összehasonlító Szótárról*, hanem tanulmányt a magyar nép ethnikai eredetéről, és a nyelvi viszonyt csak azért kellett érintenem, hogy elejét vegyem azon véleménynek, mintha a magyarok nyelve kizárólag ugor jellegű volna. Céloltam tehát arra, hogy mily erőszakosan jártak el ennek bizonyításában, mert a magyar szókincsesel és grammatikai formákkal még olyan esetekben is ugor példákat állítottak szembe, mikor a török nyelvekkel való egyeztetés lett volna helyes. Azt hiszem, hogy e célból untig elég volt a példa gyanánt felhoztam 663 cikk; hiszen — ha jól tudom — B. úr e munkájára eddigelé még a szakkörökben sem fordítottak csak ennyi figyelmet sem. Hogy B. úr művéről kritikát lehessen írni, mindenek előtt a források ismerete szükséges, a melyekből merített, de ezeket a szerző csak az előszóban említi. Semmi utalást nem találunk szótárakra vagy grammatikákra, pedig, hogy B. úr adatai nem mindig érdemelnek föltétlen hitelt, arról alább bővebben lesz szó. — Azon vád pedig, hogy ezen részleges méltatás által recensensemnek kedvező oly sok bizonyíték tétetett tönkre, csak olyan kifogás, a melynek érvénytelensége kitűnik, ha a B. úr által sajnált ezen bizonyítékokat szemügyre vesszük. E célból az I. jegyzet alatt több szóegyeztést hoztam fel például, a melyek talán még a magok nemében legjobbakhoz tartoznak, de mégis meggyőzhetik az olvasót arról, hogy B. úrnak legkisebb oka sincs e bizonyítékok kihagyása miatt panaszkodni. — Különben e kifogásnak valódi motivuma nagyon egyszerű. Ha B. úr *Szótárának* minden cikkét átveszem könyvembe, így én általam az ő ugor-magyar nyelvrokonsági theoriája is ismeretes lehet szélesebb körben. Már pedig az túlságos követelés B. úrtól, hogy az ő tanait én terjeszszem; másrészt igazságtalan dolog lett volna tőlem, ha az Akadémiát azzal is több költségbe

keverem, hogy az én munkámba foglalva újonnan kiadatom vele B. úr *Összehasonlító Szótárát*.

2. *vád.* Miért nem fordítottam több figyelmet azon magyarázó jegyzetekre, melyek a szó-egyeztetéseket követik, minthogy ezen commentárok nélkül az illető szó-hasonlítások indokolatlanoknak látszanak.

Felelet. Hogy B. úr nyakatekert hasonlításai csak hosszadalmas commentárok segélyével érthetők meg, azt szívesen elismerem; de abban téved recensensem, ha azt hiszi, hogy én e commentárokat csak felületesen olvastam. Borzalommal gondolok vissza azon napokra és hetekre, miket e szörnyű munkájának szenteltem, mert ennek olvasása közben sokkal nagyobb kinokat állottam ki, mint gyötrelmes utazásom alatt a hyrkániai sivatagon és Közép-Ázsia embergyilkoló tatárjai között! — A mi már most az idevonatkozó vádját illeti, hogy én p. o. a *fagyni* és *égni* fogalmak rokonosítását gáncsolom, a nélkül, hogy a mordvin *pali* (frieren, brennen) és *pala* (u. a.) kettős jelentését említeném, azt kérdem, vajjon bebizonyította-e B. úr, hogy a «fagyni» jelentésű *pala*, *pali*, nemcsak hangalakjára, hanem eredetére nézve is azonos az «égni» jelentésű *pala*, *pali* szóval; mert hiszen minden nyelvben vannak olyan szavak, melyek ma már, a hangkopás következtében, alakilag egyeznek, de jelentésben különböznek. s nem is lehet őket eredetileg azonosoknak venni, pl. tör. *okmak* (dobni, löni) — ujj. *okmak* (érteni), *at* (ló) — *at* (név), magy. *ülni* (sitzen) — *ülni* (ünnepet=feiern), stb. Továbbá ez az *egyetlen* példa — mert a többi ugor nyelvekben e szónak testvérei csak «fagyás» fogalmát fejezik ki — elegendő arra, hogy hypothesise légvárát fentartsa? Ugyanezt mondhatom azon vádjára is, hogy a *sietni* és *erő* fogalmak rokonosításának gáncsolásakor nem vettem számba az általa föl- említett finn-észt példákat. Valóban azt hiszi B. úr, hogy e példa meggyőző lehet olyan esetben, mikor a magy. *gyors* szót tör. *joriš*-sal lehet egyeztetni. s mikor a fogalmi összefüggést a tör. *meng* (menni) — *mengdeš* (gyors) igazolja? — A «*piscium natatoria*» mellől tévedésből kihagyott *vesica* szó is épen oly kevésbé igazolhatja a *has* és a finn-ugor *kupsu*, *kuopsa*, *kāpsi* közötti rokonságot, mert a *hólyag*, *tüdő*, *emlő* még nem bizonyíték

a *has*-sal való fogalmi rokonságra; s ha e magyar szónak rokon nyelvi analogonját keressük, ezt a török *kaş* (domborulat, Erhöhung) szóban könnyebben megtalálhatjuk. V. ö. német Bauch — Bausch.

3. *vád.* Az ugor bizonyító példákon erőszakoskodtam, hogy czéломra használhatók legyenek.

Felelet. Ennek igazolásául felhossa B. úr, hogy a magy. *kosz* (Grind) szót én egyeztettem a *koz-más*-sal, nem ő; tehát én követem el a badarságot, nem pedig ő; mert ő a «dicke Rinde» és «Ausschlag, Grind» fogalmakat egyeztette. Tehát az a hibám, hogy a *kosz* és *koz-ma* szókat összefogtam; azonban ezt nem egyedül én tettem, hanem a *Magyar Nyelv Szótára* is (1038. l.); B. úr pedig a *kozma* tövét a *koz-t*, a finn *katku* példájára, szintén *kotk-ra* vezeti vissza, melyben a *tk*-ből *sk*, ebből *s* és végre *z* (*koz-*) lesz, ez a származtatás pedig — mivel nincs bebizonyítva — nagyobb hiba, mint a *kosz* és *koz-ma* egybefoglalása.— Teljesen megfoghatatlan, hogy B. úr hogyan akadémizálhatik a magyar *kor* (ætas, tempus) és tör. *kor* (tempus) szók egyeztetésében azért, mivel a *-kora*, *akkora* kifejezést nem említettem; de egészen elfelejti, vagy inkább erőszakos etymológiája kedvéért figyelembe sem veszi, hogy itt az *altitudo* fogalom az «életkor» és «öregség» fogalmának átviteleképen szerepel és a magy. *-kora* olyan viszonyban áll a *kor*-hoz, mint a tör. *irik* (nagy) a magy. *öreg*-hez. — És ezt nevezi B. úr erőszakos bizonyításnak; ő, a ki könyvének minden lapján olyan erőszakoskodást követ el, a minőt a világnak egy nyelvésze, sőt semmiféle tudósa el nem követett.

4. *vád.* Az ugor argumentumoktól olyan bizonyítást megtagadok, a minőt a török momentumoknál helyeselni szoktam.

Felelet. B. úr ezzel azon szemrehányásomra czéloz, melyet én azért tettem neki, hogy a fogalmi rokonság igazolásául folytonosan indogermán analogiákra hivatkozik, s most úgy találja, hogy a *Rand* — *Rinde* és *krilo* — *kritza* példákra való utalás által én is ugyanazon hibába estem. De talán mégsem! Én az ilyen analogiákat csak kivételképen, háromszor vagy négyszer használtam; ellenben B. urnak ez a Deus ex machina-ja, és ilyen, a néppszichologia szempontjából csak nagyon

ritkán helyeselhető eszközöket könyvének csaknem minden lapján, tehát *több százszor* alkalmaz.

5. *vád.* A függelékben a bizonyítékokból nyert adatok tekintetében nem jártam el igazságosan; helyeselhetőt és nem helyeselhetőt összezavartam, hogy céloznak megfelelő számítást nyerjek.

Felelet. Nagy zajt üt B. úr azért, hogy az I. kategóriában felhozott *kétes* szóegyeztetéseket a III. kategoria alatti *kétségtelen török* egyezésekkel összeadtam, hogy ezen, nem egyenlő minőségű tényezők összegével az én nézetemnek használják, és az ő művének ártsak. E számadás dolgában nagyon gyanúsít és furfangosnak tüntet fel B. úr; de takarékoskodhatott volna B. úr szellemes megjegyzéseivel, ha fontolóra veszi, hogy a kapott összegnek természete megfelel az összeadott thesisek természetének, a mennyiben én *453 részt kétséges, részt határozottan hibás egyeztetésről* beszélek, és így a 210 ugor példa pozitív számával nem is állíthattam szembe 453, positive jobb török egyezéseket, a mint B. úr rám fogja. Különben lehetetlen is volna ilyen esetben, — midőn a tévedés olyan könnyen meg-esik, és a kétség oly gyakran jogosult — pozitív és pontos számítást csinálni; hiszen B. úr is — etymológiáinak értékéről szólva — úgy nyilatkozik, hogy *nem tudja, vajjon kutatásainak harmad vagy tized része maradhat-e meg.*⁷⁾ Az én teendőm csak az volt, hogy a két részre hajló nyelvi viszonynak általános tekintetéből, összbenyomásából kiindulva, a török nyelvi viszonynak ellensúlyozó hatását megmutassam; mert ezen számbeli viszonynak részletes kimutatása csak annak lehet feladata, a ki B. úr könyvének szakszerű tüzetes kritikáját tűzi ki célul.

Miután elvégezte B. az én arithmetikai tudatlanságomról szóló panaszát, egy kis kitérést tesz tanulmányomnak ethnographiai részére, és azon szám-viszony megbeszélésébe bocsátkozik, melyet a magyar, finn-ugor és török-tatár nyelvekben a testrészek neveire vonatkozólag állítottam fel, olyan formán, hogy 32 testrész elnevezésének egyik felét az ugorsággal, másik felét a törökséggel állítom egyezőnek. Itt legelőször azt a szemrehányást teszi recensensem, hogy miért épen az ő idevágó *hiányos* dolgozatát vettem alapul, és miért nem terjeszkedtem

ki az összes testrészek neveire? Ez valóban csodálatos! Ha jól emlékszem, B. úr e dolgozatával, melyet ma már *hiányosnak* mond, épen a magyar nyelvnek kiválólag ugor jellemét akarja bizonyítani, hogyan van hát az, hogy ma e dolgozat hiányos? S nem tudja belátni B. úr, — hogy a hiányos munka csak hiányos bizonyítást eredményezhet — s hogy így e dolgozatát maga megtagadja, és saját bizonyítását tönkre teszi? Igen, a kézzel-lábbal való védekezésben nem mindig talál az ember alkalmas fegyvert, — mondám föntebb; de B. úr ezt nem tudja; mert ő úgy vélekedik, hogy az ő összeállítása a magyar nyelv kizárólag *ugor* jellemének bizonyítása tekintetében *perfect és correct*, de azonnal *hiányos*, ha ezt a *török-tatár rokonság* bizonyítására akarjuk használni. Most tehát már nem 32, hanem 44 testrész-névről beszél és — szokása szerint — hamisítással s furfangossággal vádol, hogy részint ignorálás, részint mester-séges választással csináltam meg a 16:16 számarányt. Azok után, a miket ravaszságom és ügyességem felől B. úrtól hallottam, egyrészt félelemmel, másrészt szokatlan respectussal kellene viselkednem magam iránt, de, hála Istennek, sosem szoktam magamat értékemnél többre becsülni s nem is akarom viszonozni B. úr bókjait, mert ámbár igyekszik rajta, hogy motivu-mainak csekélységét elpalástolja, ez nagyon ritkán sikerül neki, és mentegetődzéseinek esetlensége csak annál kirívóbbá teszi hibáit.

A mig előbb jelentékeny számú, magyar testrész-nevet hasonlított olyan ugor szókhöz, melyekkel csak hangalakra, de nem valamely testrész specialis elnevezésére nézve egyeznek [V. ö. magy. *arcz* — ugor *ord*, irdes (*Seite*); magy. *bél* — ugor *váli* (locus intermedius); magy. *far* (podex) — ugor *pari* (*zurück*); magy. *pofa* — ugor *pove* (*sinus*); boka — pakha (*tuber in arboribus*) stb.]: most egyszerre ezen szokásától eltér, a mennyiben inkább érvényteleneknek nyilvánítja előbbi ilyen nemű szóegyeztetéseit, csupán azért, hogy ezen bizonyítási mód alapján ellenfele ne állíthasson fel hasonló számarányt. Miután eléggé ismeretes, hogy B. úr etymologiai elvei nemcsak évenkint, hanem évszakokkint is változnak, e hirtelen nézetváltozás legkevesebbé sem lep meg bennünket. Egyébiránt ez az új tak-

tika nagyon kevés hasznára van a szerzőnek, mert azon mód, a hogyan — az ugor számarány megtartása érdekében — a török bizonyító példákkal bánik, részint tudatlanságon, részint olyan erőszakoskodáson és következtelenségen alapszik, milyennel B. úr könyvének csaknem minden lapján találkozunk, s a mely eljárás egy fékevesztett, fanatikus tudósnál nagyon természetesen látszik. Mindenek előtt tehát vizsgáljuk meg azon kifogásokat, a melyek következtében B. úr a testrészek neveire vonatkozó egyeztetéseimet meg nem engedhetőknak tartja és számba nem veszi.

1. *Hát* (dorsum) nem egyezhetik az ujj. *kat* (hátsó rész, hátul; v. ö. *katda*, *katın* = hátul, mögött; *katra* = hátra, vissza), çag. *köt* (hátsó rész, podex) szókkal, mert ezek ma már nem egyenes «dorsum»-ot jelentenek. Itt B. úr már előbbi elvének megváltozására hivatkozik ugyan, de elfelejti folyvást szemmel tartani, mert a szerinte helyesen egyező 17 ugor-magyar testrész elnevezés között meg van a *homlok* is a finn *kulma* (*angulus*), lapp *kulme* (*palpebrae*) és ostj. *χulim* (Augenbraue) szókhöz hasonlítva. Épen ilyen következtelenség a *láb*-nak azon magyarázata, hogy a *le* igekötő eredeti *lell* (?) alakjának alhangú párja *lál* (?) — melyet a vogul *lajl* kedvéért kellett csinálni — fölvette a comparativus *b* ragját (lál-b!). Szeretném tudni, hogy hol van itt a B. úr által másoktól megkivánt fogalmi és hangalaki szoros összefüggés?

2. A *fej*-et (caput) B. szerint azért nem lehet egyeztetni a tör. *bej*-jel, mert ez csak «bizonyos fő embert (herczeget, fejdelmet) jelent», nem pedig *caput*-ot. S minthogy a *fej* — *bej*-jel összeköttetésben a magy. *pajtás* szót a tör. *bejtaş*-hoz hasonlítom, erre azon genialis megjegyzést teszi, hogy emez utóbbi szó tulajdonképen *beñ-taş* (anyajegy-társ, azon-jegyű). Ámde a nagy etymologus itt pórul járt török tudományával; mert először a török nyelvterület egyik részében a *bej*-nek megfelelő *paj* specialiter *caput*-ot jelent, a miről a sojon textusokból meg lehet győződni (l. Radloff, Proben d. *Volkslitt. d. türk. Stämme Südsibiriens*, I. k. 401. lap) a következő versből:

«*Pajım pıttab ber*» tep;
Ogl *pajın pıttadı*.

(Keress tetűt a *fej*emben, mondá; a gyermek keresett tetűt a *fej*ében). Továbbá B. úr a *بنك beng* (anyajegy) szót a *بك beg*, *bej*-jel összezavarja ⁸⁾ és — a tudomány moráljával megegyezőnek tartott eljárása következtében — egy osmanli *بنكداش bengdeš* szót vesz föl, a mi pedig nem létezik.⁹⁾ Könyvemben s máshol is már többször útaltam arra, hogy a török nyelvekben a barátság és rokonság különböző fokainak jelölésére bizonyos testrészek szolgálnak alapúl. S B. úr meg is engedi a *hát*-társ, *kéz*-társ, *mell*-társ, *has*-társ, *láb*-társ, *koponya*-társ szavakat, csak a *fej*-társ kifejezésnek nem szabad existálni, természetesen csak azért, hogy nevetséges erőszakoskodásaiban gyönyörködhessék. És ez az etymologus akar iskolát alapítani!

3. Az *újj* nem egyeztethető az altai *ölü*, *elü*-vel, mert e szót az orosz szerzők *палець*-vel fordították, melyben B. úr nem *újj* (Finger), hanem *csak* «Zoll» jelentést akar ismerni. Hogyan jöhet az ember azon gondolatra, hogy az *elü*-t az *ilik* (kéz) szóval azonosnak tartsa, s hogyan arra az állításra, hogy a «Zoll» tulajdonképen *kéz*-szélességre, nem pedig *újj*-szélességre (*Finger*-breite) vonatkozik (az altai grammatikában levő *мъра ширины пальца* = *Maas einer Fingerbreite*, kifejezés daczára!): erre csak azonos bűvös módszer taníthat meg, melylyel B. úr eddig is oly sok csodát mívelt! Különben az alt. *elü*-nek megfelelő kirgiz *eli* Radloff tanúsága szerint = *Finger* (l. textusai III. k. 3. lap).

4. A *boka* (Knöchel) és török *bogun* egyeztetése azért nem helyes, mert Budagov szótárában nem «Knöchel», hanem csak «Knoten» jelentéssel van. Ez a két fogalom tehát, B. úr felfogása szerint, nagyon különböző; de különösen az akadályozza a hasonlíthatást, mert e *bogun* szó csak az én *Čagataische Sprachstudien*emben van «Knöchel» jelentéssel, csak az én könyvemben, a ki a nyelvészeti adatokat egyenesen Közép-Ázsiában gyűjtöttem, míg Budagov, Zenker és Pavet de Courteille az én könyvemet másolták. Hiszen helyesen vélekedik B. úr, hogy a hitelesség dolgában nem az eredeti munka, hanem csak a másolat után szoktak indulni.

5. A *derék* (Lende, Mitte; v. ö. e zamatos magyar kifejezéseket: tél derekán, nyár derekán (= középső részében), derék

nyárban (mikor a nyár legjavában van, közepén) és a tör. *tirek* (Säule, Stütze, Mittelstück) egyezése még akkor sem fogadható el, ha igaz, hogy ez utóbbi azt jelenti, a mivel én fordítottam, — mondja B. úr. De hogy miért nem, azt már nem merte, vagy nem akarta, vagy nem tudta megmondani. A *derék* és tör. *tirek* viszonya nagyon világos, ha meggondoljuk, hogy a míg *baş—baj—bej* a felső részt és főembert, az *ajak—atak* pedig a lábat és alsó részt jelenti, addig a *tirek* (és a magy. *derék*) e két végét közötti részt, a «közép»-et, középső részt, és a szilárd compact részt jelöli.

6. A *homlok* ellenében ki nem elégít, hangalak tekintetében a tör. *kamak* (Stirn), mondja B. úr, a ki úgy hangalaki, mint fogalmi egyeztetések dolgában igazi szörnyűségek által tűnik ki, — míg az általam ajánlott *komluk* szót nem akarja elfogadni, mert ámbár *kom* domborulatot jelent, nem lehet *luk* képzőt tenni hozzá, mert ez testrészt-nevekhez járulva ruhafélét jelent. Ez igaz; ámde *kom* minden egyebet, csak homlokot nem jelent, hanem a. m. emelkedett, púpszerű, kerek; és csak a *luk* képzővel együtt *komluk* vehető «Rundung, Erhöhung, Stirn» jelentésben. De ki nem látja be, hogy sokkal érthetőbb B. úr magyarázata, mely szerint a *homlok*-beli *hom* = k_1lm_1 (prominens), a *-lök* pedig: finn *luu* (csont), tehát k_1lm_1lok = emelkedett csont! — Hogy a *bör* szót illetőleg B. úrral egyetemben tévedtem, elismerem; de annál erősebben ragaszkodom azon állításhoz, hogy a

7. *Nyak* a tör. *jaka* szóval azonos, a mit ha B. úr nem ismer el, onnan van, hogy e török szó alapjelentését nem tudja. *Jaka* tulajdonképen *felsőrészt* s valamely testnek végét jelenti és az osmanliban azt is teszi, hogy *nyak*, a mint Ahmed Vefik pasa szótárában olvasható.¹⁰⁾ A török tudósnak ezen állítása annál kevesbbé szorúl bizonyításra, mert hiszen az osmanli dialectusban és általában a törökben *jaka* alatt a nyak hátsó részét (*Nacken*) értik, míg *bojun* — *mojun* a nyakat általában (*Hals*) jelenti. E jelentésből kiindulva, a török a ruha *gallérlját* (*Kragen*) *jakalik*-nak (etymon szerint: a ruhának nyakra való része) nevezik, nem pedig *jaka*-nak, mint B. úr hiszi, az európai tudósok hibás adatai alapján; mert *jaka* csak a testrésze, nem

az ezt fedő ruhára vonatkozik.¹¹⁾ — Különben a *jaka* és *nyak* fogalmi viszonya egészen olyan, mint B. úr szótárában (300. l.) a magy. *szirt* (Genick, obere Theil) és votj. *cirtŷ* (Hals) közötti viszony. — A *gerincz* és török *geri*, (*tauk*) *gerisi* egyeztetését illetőleg megengedem, hogy a szláv *grebenec* kétséget tám aszt; de annál kevesbbé fordulhat elő ez az eset a

8. *Talp* (Sohle, untere Theil eines Körpers) szónál, melyet a tör. *taban* (Sohle, untere Th. eines K.) analogonjának tartok. Ezek alapjelentésének megértésére v. ö. éag. *tab*, *tap* = nyom, lépés, *tapmak* = nyomozni; čuv. *tap* = tiporni; *toprak* = föld, hely (melyen taposnak, járnak); *tepmek* = tiporni; *töb*, *tüb* = alsó rész, *töben*, *tübün* = alant, alul; továbbá magy. *tapodni*, *tiporni*, *top-ni*; melyek szerint a *taban* — *talp* alapjelentése: a mivel az ember topni, tapodni szokott, vagy az emberi test legalsó része,¹²⁾ a mely jelentés sokkal természetesebb, mint az ugor példákból kiderülő «*flach*, *Fläche*» (v. ö. lapp *tuolpa* = *planus*, *æquus*; finn *talla* = *lamina*).

9. *Térd* B. úr szerint nem a köztörök *tiz*, hanem a fölveendő *tir*-rel egyezhetik az alap részében (t. i. tér-ben). A *d* képzőnek s a szó tulajdonképeni jelentésének megértéséhez azonban már az ugarság szükséges; t. i. B. szerint a *tér*-tőnek ugor mása az oszt. *teñer* (*váll!*), a *d* pedig nem más, mint az ugor diminutiv-képző s e szerint *térd* jelentése «kis váll»! Erről már többet mondani fölösleges.

10. Az *orr*, *ór* és török *bor*-un (Nase) egyezésének az a bökkenője B. úr szerint, hogy a *bor*, *bur* alaprészt «nem magyarázza meg a m. *orro*-nak kettős *rr*-jét». Korábban, t. i. tanulmányom megjelenése előtt egy egyszerű *r*-nek megléte is elég volt B. úrnak, ma azonban természetesen már nem éri be egy *r*-rel és nagy gondot okoz neki a kettős *rr*. — De végre mégis megengedi bizonyos török rokonság lehetőségét is, t. i. a

11. *Bajusz* = tör. *bijik*,

12. *Csont* = tör. *söng-ek*, *song-ak*,

13. *Kar* = tör. *kar*, *kol*,

14. *Köldök* = *kindik*, *köndük*

szavakat illetőleg, ámbár még ezeknél is azon törekszik, hogy némi kétséget támaszson; a mely törekvése nagyon könnyen

érthető, mert hiszen előbb mindezen szavakat az ugor eredetnek vindicálta, most pedig e dédelgetett gyermekeitől meg kell válnia.

A nyájas olvasó tehát láthatja, hogy B. úr kifogásai nem mindig következetesek, nem elég szilárdak és legkevesebb sem alkalmasak arra, hogy a testrészek neveiről felállította számarányt plausibilissé tegyék (l. 446—449. l.). Ha itt a szorosabb rokonságnak olyan bizonyítékai forognának szóban, melyek nem etymologiai speculatiókon alapszanak, és nem magyarázhatók annyira különbözőleg s nem egy bizonyos theoria iránt elfogult kutatónak a szeme előtt lebegő czél minden áron elérésére szolgálnának: akkor én kész volnék az ellenfelem kritikájában felállított számarányt helybenhagyni és az illető eredményt: a magyar nyelvnek az ugorsággal való szorosabb rokonságát érvényesnek tartani. De lehetséges-e ez olyan esetben, mikor recensensem a 441. lapon úgy nyilatkozik, hogy *a testrész-szóegyezéseknek csak úgy van nyelvrokonság-mutató ereje, ha ezek nem csupán egyszerű szóegyezések, hanem a két egybevetett nyelvben tényleg testrészek elnevezésére használatnak*, — s e meggyőződése ellenére a 447. lapon egy csoport olyan testrésznevet hoz fel, melyeknek fogalmi s hangalaki analogonjai csak erőszakos speculatióval teremthetők. Ilyenek:

<i>magy.</i>	—	<i>ugor</i>
ér (Ader)	—	tar, ler (Wurzel)
tetem (Körper)	—	takte (Knochen)
agy (cranium)	—	oñit (Horn)
húr (Darm)	—	čuole (Darm)
arcz (facies)	—	ord (Seite) stb.

Sőt a *homlok* és *torok* ugor egyeztetést sem lehet elfogadni; mert a *homlok* egyeztetése, illetőleg származtatása nevetséges erőszakoskodáson alapszik; a *torok*-kal pedig ugor *tur*, vagyis képző nélküli tőszó van egyeztetve, a mi pedig helytelen eljárás, mint B. úr maga mondja a *borun* és *orr*, hasonlításáról. — Kérdezhetném továbbá, hogy mit ért B. úr a «*több-kevesebb bizonyosság*» vagy a «*mindkét felé mutató eredet*» alatt, — ő, a ki a 425. lapon és egyebütt e felfogás miatt haragra lobban, s nem foghatja fel, hogy hogyan lehet «*mindkét felé mutató egyezé-*

sek-ről beszélni? — Végre hogyan jön B. úr azon gondolatra, hogy a testrésznevek nagy bizonyító képességéről beszéljen, — hiszen négy évvel előbb még azt írta, hogy ezen szavak egyezése nem bizonyíthat szorosabb rokonságot az illető nyelvek között.¹⁸⁾ Vagy talán «ez amúgy is elég idő arra, hogy a munka elejétől némileg különbözzék a vége», vagyis, hogy a nyelvészeti principiumok az eleve meghatározott eredmény elérhetése szerint forduljanak sarkukon, mint fordul a kálvinista tornyok kukasa a szél iránya szerint? Valóban soha sem érnék véget a munkában, ha B. úrnak minden ellenmondását és erőszakoskodását fel akarnám sorolni, hiszen számosabbak ezek, mint a Cæsarok legiói! Csak még néhány példát akarok említeni. Nekem nem szabad a magy. *ür-t* (Leere) a tör. *ir*-hez (Raum) hasonlítani, míg ő kiváltságosnak tekinti magát az *ér* (Ader) és ugor *tar* (*Wurzel*!) egyeztetésében. Hibásnak tartja azt, hogy a magy. *agy* (Gehirn) szót a tör. *oj* (Sinn, Gedanke)-vel egyeztetem, míg ő az ugor *oñit*-tal (Horn) állítja szembe, mert felfogása szerint a *szarv* fogalmilag közelebb áll az *agy*-hoz, mint az *ész*, *gondolat*. Gáncsolja a magy. *epe* (Galle) és tör. *öpke* (harag, felindulás) egyeztetését, mert jelentésök csak tropice felelnek meg egymásnak (v. ö. *epés* ember = haragos e.; *epéskedni* = haragudni, fölindulni), s ő is hasonló viszonyt említ a čer. *šede* (harag) és *šodo* (tüdő) között s máshol is a *tüdő* és *harag* fogalmát rokonnak tartja (v. ö. *M. U. Ö. Szótár* 248. §.). Ilyenféle okoskodásokkal van tele egész kritikai munkája, és ezekre a kérdéshez illő komolysággal kell felelni az embernek, pedig valóban *difficile est satiram non scribere*. — De mindezek dacára recensensem olyan szíves irányomban, hogy a testrésznevek megkritizálása után, néhány török analogonra figyelmeztet, melyeket — az ő véleménye szerint — kifelejtettem. Ezerszeres köszönet e nagylelkűségért! azonban arra emlékeztetem jóltevőmet, hogy a cultur-szók, melyekhez a testrészek elnevezéseit is számítottam, — a mint kinyilatkoztattam — az összes anyagnak csak *egy részét* képviselik, és így csak szemelvény gyanánt tekintendők. De nemcsak a *szár*, *íz*, *könyök* maradt el, hanem a nem kevesebb fontos *mell* szó is, melynek testvére a

kara-kirgiz *imajl, imel* (Brust, Busen ; v. ö. *imel-daš* = Busengefährte).

Nyelvészeti eljárásom módja fölött tartott szemléje után B. úr azon török nyelvanyag bírálgatására tér át, melyet a török-magyar nyelvhasználatban használtam, és ezt, drága ugor phantasmái érdekében, minden áron meg akarja fosztani értékétől. Ámde ez nem könnyű feladat; mert vagy elismeri a felhozott török nyelvi adatok bizonyosságát, s ez esetben maga alatt vágja a fát, — vagy kétségbe vonja e nyelvanyag valódiságát, a mi által az egyeztetéseket megsemmisíti s ezenfölül ellenfelét csalónak bizonyítja. Ezen utóbbi eset az, melyben nyilvánult a «*furor grammaticus*» — még pedig «*teutonicus*» s nincs mulatságosabb, mint ennek a rombolás nagy igényével föllépő erőlködését szemlélni: szakasztott mása a derék Don Quichotte lovag hősi tetteinek! — Azt állítani, hogy a török nyelvet nem értem, s így csak az én tudatlanságom volt az a köszirt, melyen török-magyar nyelvhasználatom hajótörést szenvedett — már azért is furcsa lett volna, mert alig tehető fel, hogy Vámbéry — minden képességihiánya és nyeglesége daczára — a török nyelvek 33 évi, elméleti és gyakorlati tanulmányozása után¹⁴⁾ ne értse e nyelveket. E föltevés annál kevesebbé lenne helyes, mert maga B. úr sem ignorálja a turkologia terén való működésemet, sőt az is nagyon jól ismeretes előtte, hogy az 1867 óta megjelent keleti-török szótárak mind az én igénytelen munkámon alapszanak. Ugyanis Pavet de Courteille a *Dictionnaire Turc-Orienta* előszavában (XI. l.) azt mondja, hogy az én éagataj szótáramat egészen fölvette munkájába; hasonlóan nyilatkozik Zenker is; Budagov szótárából pedig — a mit B. úr az én forrásomúl hoz fel — ki lehet mutatni, hogy nagyon kevés specialis keleti-török szó van benne, a mely után nincs kitéve a forrás, t. i. Вaмб. (Vámbéry). — Ilyen körülmények közt nem maradt hátra egyéb B. úrnak, mint az, hogy a felhozott adatokat *nem igazaknak*, vagy *gyanúsaknak* tartsa, vagyis olyanokúl tüntesse föl, melyek nem fordulnak elő a szótárakban, *tehát* ezeket csupán *én találtam ki vagy költöttem* theoriám érdekében.

Ezen gonosz tettem megnevezésére B. úrnak egy szellemes

kifejezést sikerült kitalálnia, s ez a «török nyelvújítás», a mely — mint látható — igen nagy eredménnyel tolmácsolja azt, a mit a fölfedező ki akar fejezni vele, hogy t. i. mindazon szavak, melyek úgy a mások által, mint az általam írott török szótárakban levő példáktól fogalmi vagy hangalaki tekintetben némileg különböznek, — csupán az én találmányaim, helyesebben az én nyelvújításom eredményei. Ama föltevésnek útját állandó, hogy az én szélesebb körű és tüzetesebb török nyelvismereteim (ez tulajdonképen a B. úr szerinti «nyelvújítás») előbbi gyakorlati tanulmányaimból erednek: azon érvel, természetesen nagyon furfangos érvel, áll elő, hogy Vámbéry előbb már minden tudományát kimerítette, s most már semmi újat nem producálhat, minél fogva mindazon adatokat, melyeket más török-szótárírók nem ismertek, ő maga koholta a saját hasznára.

Hogy B. urat, a ki tehetetlensége következtében ismét személyeskedésbe bocsátkozik, e dolgról fölvilágosítsam, lehetőleg röviden meg fogom mutatni, hogy gyanúsításai épen oly igazságtalan, mint ügyetlen eljárást árulnak el. A netaláni eltérések titkát azonnal megérti, ha megjegyzem, hogy a hangalaki és fogalmi differentiák, a melyekre ő oly nagyon neheztel, részint a török nyelvek terén szerzett gyakorlati tapasztalataimon alapszanak, részint pedig olyan természetűek, hogy az ilyeneket mindenki inkább a világon, csak B. úr, mint a *Magyar Ugor Összehasonlító Szótár* írója nem hányhat a szememre. — A mi válaszom első részét illeti, nem mulaszthatom el kijelenteni, hogy én, mint egykori efendi és középázsiai utazó, *a mi tudósaink szótári munkáit sem correcteknek, sem completeknek nem tarthatom*, és — azt hiszem — az ilyen ítéletmondásra teljes jogom van. A közönséges társalgás és az irodalom megértése céljából használhatók lehetnek e munkák, de etymologiai kutatások és combinatiók alapjául nem szolgálhatnak; mert az egyes szavakat úgy fogalmi, mint hangalaki tekintetben, nagyon ingadozó és bizonytalan formában tartalmazzák. Bianchi, Zenker s Pavet de Courteillenek egyébiránt érdemes munkái inkább theoreticus, mintsem practicus tanulmányok eredményei, s ugyanezt lehet mondani bizonyos tekintetben Budagov összehasonlító szótáráról is; csak az osmanlira vonatkozólag van

minden tekintetben kielégítő forrásunk, t. i. Redhouse és Ahmed Vefik pasa szótára. A mi pedig saját munkáimat illeti, én *ezekben csak az általam hozott ágataj és ujjur szövegekhez való, nem pedig rendszeres és kimerítő ágataj s ujjur-szótárt akartam adni*, — a mint B. úr tévesen hiszi. E célra műveim kerete nagyon szűk s a gyűjtöttem anyag hiányos volt; egy rendszeres keleti-török szótár megírása csak akkor válik lehetővé, ha Radloffnak, a délszibíriai nyelvek alapos ismerőjének, sokat ígérő munkája megjelenik. B. úr tehát határozottan téved, ha az eddigi török szótárakat hibátlanoknak s annyira minden kétség nélkül elfogadhatóknak tartja, hogy ezeknek illető adatait teoriáinak alapkövéül használja. Minthogy B. úr az én török nyelvbeli adataimnak megítélésében leginkább, azaz hogy kizárólag csak a több-kevesebb értékű szótárakra támaszkodik, míg Redhouse és Ahmed Vefik pasa műveit nem veszi tekintetbe s a nagyon fontos, de csak nehezen hozzáférhető *خلاصه عباسی Khulasai Abbasi-t*¹⁵⁾ épen nem ismeri: ezért kifogásaiból hiányzik a biztosság és alaposság, melyek a tárgy megítéléséhez okvetlenül szükségesek; ebből erednek hibái, melyekre már utaltunk s még ezentúl is utalni fogunk.

Ezzel összefüggésben áll feleletemnek második része, a használtam török nyelvanyagnak B. úr által kifogásolt hangalaki és fogalmi differentiáira vonatkozólag. Először a *vocalisbeli eltérésekről* beszél, nevezetesen, hogy *bončuk, bele, eli, köö, uz, üski, büj, üj, jep, jeüz, tara* stb. alakokat írok a *bunčuk, bile, ilej, küj, oz, iski, böj, öj, jap, jauz, tere* stb. helyett, csak azért, hogy ez újítás segélyével szó-egyeztetéseimet plausibilisebbé tegyem. Azt kérdezem B. úrtól: vajjon nem tudja-e, hogy a török s bizonyos tekintetben a magyar nyelvben is, az említett vocalisokat illetőleg ugyanazon dialectusban is bizonyos ingadozást tapasztalunk, minek következtében igen számos példa van, melyekben a—e, e—i, o—u, ö—ü váltakozást látunk. Az olyan nyelvekben, melyekben ily páros alakok fordulnak elő, mint pl. *alma—elma* (alma), *bakiži—bekči* (ör), *jer—jir* (föld, hely), *ajt—ejt* (szólni), *kol—kul* (szolga), *köl—kül* (tő), *deri—tiri* (bőr), *tirguzmak—tergezme—tirgüzme* (beleben), *čogan—čögen* (Seifenpflanze), *dej—dij* (érinteni), *it—üt* (köszörölni),

batur—batır (bátor), kis—kes (metszeni) stb. stb., sőt a hol — a nagy nyelvterületet tekintve — a stabilis hangviszony inkább kivételes eset: ilyen nyelvben a rokon vocalisok közötti ingadozást ignorálni lehetetlen, kritikai ellenvélemény kiinduló pontjává tenni pedig egyenesen vakmerőség vagy tudatlanság.

Épen ilyen alaptalan, tehát igazságtalan is B. úr vádja a *consonansbeli eltérésekre* vonatkozólag is, nevezetesen, hogy az $n : \tilde{n}$, ng , $s : z$, $k : g$, $t : d$, $g : j$, $\check{c} : \check{z}$ (ds), $m : b$ hangcseréket én csinálom meg, mintha bizony kellene ilyet csinálni, vagy jogosult volna efféle vád olyan nyelvterületen, hol a *buz—muz* (jég), *dejl—degil* (nincs), *bej—beg* (herczeg), *dön—dön—döng* (megfordul), *köl—göl* (tó), *tava—taban* (alsó, alul), *tomul—šomul* (fürödni; ez utóbbi Radloff textusaiban), *töje—teve*, stb. variációk nagyon gyakoriak. E szemrehányásában figyelmen kívül hagyja B. úr azt a körülményt, hogy az olyan szók, melyeknél ilyen hangalaki eltérések fordulnak elő, a *t.-t.* (török-tatár) nevezettel vannak jelölve, a mi azt teszi, hogy *ezeknél nem utaltam a szűkebb körü egyes dialectusokra, hanem az általában vett török nyelvterületre*, a hol ilyen ingadozások nagyon közönségesek. Ha e körülményt nem téveszti szem elől, s ha a meglevő szótárakat nem tekinti correct s complet munkáknak, és ha óvatosabb lenne a ferdítéssel vádolás dolgában: akkor nem rágalmazott volna azzal, hogy pl. a *čaruk* helyett *šaruk* (š-vel) alakot költöttem, megjegyezvén, hogy «Budagov I. 456. csakis č-vel való alakot hozott fel; mert ha nem tudja is, hogy a kirgizben tényleg *šarik*, *šarak* alak fordul elő (l. киргизская хрестоматия. лютн, 1883. тапкентъ.), a mit ha Budagov nem ismer, én arról nem tehetek, azt legalább tudhatná, hogy a kirgiz a szókezdő č-t š-re szokta változtatni, s tudhatná azt is, hogy az altaiban a čg. b-nek p szokott megfelelni, minél fogva nem volt szükség a *tapan* (talp) alak koholására. S egyáltalában nem foghatom fel, hogy quo jure idézgeti Budagov szótárát az én adataim ellen-bizonyítékául? A mit Budagovnál nem talál, vagy nem épen úgy talál, a mint nálam van, az nem érvényes reá nézve. De miért? A m. *láng* és tör. *jan*, *jañ*, *jang* egyeztetésére megjegyzi, hogy *csak az én Čagat. Sprachstud.-ben van jang*, míg Budagovnál *jan-*, s hogy a *kiz* (tűz, hőség) *csak én nálam*

fordul elő főnévül, míg *Budagovnál csak ige : kizmak* (de v. ö. turkomán *kiz, küz* = tűz. parázs, osm. *köz* = glühende Kohlen, Gluth stb.). B. úr ezen védekezésén nagyon is meglátszik, hogy tehetetlensége tudatában mást nem csinálhatott, már pedig bosszút kellett állnia akármilyen úton-módon. Quantum potes, tantum aude. Ha tehát a vocalis- és consonans-eltéréseim sok tekintetben azon különbségen alapszanak, melyek a tisztán theoretikus és gyakorlati nyelvész tapasztalatai közt észlelhetők, úgy legfőlebb az általam felhozott bizonyítékokat igen csekély részben csakis azon vád illetheti, hogy egyik vagy másik helyen elmulasztottam kitenni, *hogy ezen alakok csak-hypothetikus természetűek*, és hogy én azokat mint olyanokat fölvettem, melyek ezelőtt léteztek, vagy elszórva még most is léteznek. Már pedig ily föltevés, B. urat, kinek egész munkálkodása föltevéseken alapszik, tán csak nem késztetik gyanúsításra?

Egyébiránt ezen és hasonló kifogásokat, melyekkel B. úr kritikájának minden lapja tele van, annál kevesebb fogadhatom el a hibás egyeztetések nyomós bizonyosságául, mert hiszen ő maga épen az olyan szóegyezések felállításában tűnik ki, melyeknél a vocalisok és consonansok különbsége egyáltalában nem jő tekintetbe, a mennyiben könyve minden lapján felhangot alhanggal, kemény hangot lágygyal fölcserélve, a legborzasztóbb hasonlításokat viszi véghez. Hogy erről meggyőződhesünk, nyissuk fel bármely helyen összehasonlító szótárát s efféle egyeztetésekre bukkanunk, mint:

<i>magyar :</i>		<i>ugor :</i>
tegez	—	täut
teker	—	takıl (hajfürt)
teher	—	tarvit (Last)
teg(nap)	—	taka (posticus)
tát (öffnen)	—	čoute (aufschliessen)
tart	—	tarma (Kraft)
taraj	—	turi (Nacken)
nyargal	—	kurguž (currere)
nyáj	—	ńogo (Fleisch)
nyugod	—	nukku (schlummern) stb.

s aztán a kieroszakolt rokonság érdekében vocalist, consonansot s szójelentést csúr-csavar, változtat s mindenféleképen magyaráz; sőt egyeztetéseinek túlnyomó részében majd egybevesz, majd meg darabol, metél tövet és képzőt irgalmatlanul s hogy ezen műveletét megkoronázza, phantasticus alapszókat gondol ki, melyeknek formájával maga sincs tisztában, teremt tehát nekik formát is, a vocalisokat *o* és *ü* alakkal jelölve. Ez a két *o* és *ü* jel aztán annyira elasticus természetű, hogy minden vocalist kifejez; ha a hasonlítandó magyar szóban *o*, illetőleg *ü* van, akkor a *o* és *ü* jel az ugor szóban is *o*-t, illetőleg *ü*-t jelent és így tovább, sőt az illető magyar szó minősége szerint consonansokat képviselnek, leginkább *g*, *j* és *r* hangokat, de alkalmasszerűleg, B. úr belátása szerint, bármi néven nevezendő mássalhangzót. Így állván a dolog, nem ügyetlen taktika-e az, hogy B. úr a *söl—sül*, *orun—urun*, *kölünk—külünk*, *ek—ik*, *oš—uš*-féle páros alakok felhozását hibául rója fel? A mint látszik, nagyon jól tudja, hogy a nyelvhasznításban mikép kell eljárni, mit szabad tenni s mit nem és — oh csodák csodája! — a saját kutatásait, működését mégsem ezen eljárási mód szerint végezi! Valóban úgy tűnik fel B. úr, mint a tudomány lelkes papja, a ki míg egyrészt a helyes eljárás milyenségét és követését prédikálja, addig másrészt saját munkáit a helytelenül végzett kutatásoktól elrettentő példaképpen mutatja fel.

De legnevetésesebbé válik a dolog akkor, midőn B. úr az én szóegyeztetéseimet fogalmi, vagy jelentésbeli tekintetben rosszalja. Ő szerinte az *arcz* és *oldal*, *szél* és *út*, *rad* és *kutya*, *reggel* és *homályosság*, *nyáj* és *hús* stb. fogalmak szépen megférnek egymás mellett mint rokonok; míg én nagy hibát s vastag tudatlanságot követtem el, hogy a *csomó* és *kerekded*, *élesíteni* és *köszörűkő* (tlkp. élesítő), *fekete* és *tinta*, *rejtett* és *ismeretlen*, *elfogyni* s *bevégezödni*, *kevélykedni* és *bízni*, *kanál* és *merítő edény*, *szél* (*margo*) és *küloldal*, *lassú* és *titkos* stb. fogalmakat rokonok gyanánt mertem feltüntetni. — B. úr soha sem jő zavarba, hogy az egymással homlokegyenest ellenkező fogalmak között tátongó óriási űrt hogyan hidalja át, hiszen alkalmas szerszám arra az a híres módszer, melynek csodatevő képességéről már beszéltünk, s melynek remekeleséből alább

nehány mesterművet bemutatunk. De valóban azt hiszi-e B. úr, hogy ezen etymologiai boszorkány-tánczczal sikerült az olvasót meggyőznie, s komolyan bízik-e abban, hogy efféle hókusz-pókuszokkal a magyart Patagónia vagy Honolulu lakóinak nyelvével is rokonnak fogja bizonyíthatni. Excelsior!

Mit szólna ahhoz recensensem, ha én az ő összehasonlító szótárának kritikájában bebizonyítanám, hogy a *nyelvújítás művészetét tulajdonképen ő gyakorolja*, a mi pedig nem is abból áll, hogy ugor és magyar szókban a rokon *vocalisokat és consonansokat fölcseréli, hanem egész szókat csinál, melyek sem a mai nyelvben, sem a nyelvemlékekben nem fordulnak elő, melyeket tehát az ugor-magyar nyelvrokonság kicsikarása céljából csinált*. Ha B. úr positive kimutatja, hogy az alább következő szóalakok és szójelentések léteznek, vagy léteztek (mert én eddig ilyen szavakat nem ismertem, s ezért fogom rá a nyelvújítást); akkor fölvan mentve a vád alól s engemet fényesen megczáfol, de ha ezt nem tudja tenni, természetes, hogy ezen eljárását igazságosan nevezem nyelvújításnak. Lássuk tehát ezen nyelvújítást, a mely — hogy B. úr saját szavaival jellemezsem — «egészen független a tapasztalástól, s méltán gyaníthatjuk, hogy eredetét főképen azon magasztos czélnak köszöni, a melynek szolgálatában áll. Érdeünkben csak az áll, hogy meg tudjuk különböztetni az egyszerű igazságot a czélzatos tüntetéstől».

I. Budenz úr magyar nyelvújítása.

1. Hangtani tekintetben.

<i>B. úrnál :</i>		<i>tényleg :</i>
kejeszed, kêszd (16. §.)	—	kezd- (incipere)
korgova, koravo (47. §.)	—	-kora (quantus)
hajda, hajd (124. §.)	—	híd (pons)
tojr (202. §.)	—	tűr, tür (pati)
szavkad, szabkad (273. §.)	—	szakad (rumpi)
szovk (307. §.)	—	szok (suescere)
szülgye (326. §.)	—	szügy, szegy (pectus)
csövened, csöved (385. §.)	—	csend, csönd (silentium)
bohka (491. §.)	—	boka (talus)

<i>B. úrnál:</i>		<i>tényleg:</i>
bölese (499. §.)	—	bölcs (sapiens)
muytat (683. §.)	—	mutat (monstrare)
füle (574. §.)	—	fű, fív (herba)
csöjes csöves (399. §.)	—	csecs, csécs, csöcs (mamma)
szejme (301. §.)	—	szín, szin (color)
lovás (928. §.)	—	olvas (legere)
ovko (919. §.)	—	ok (causa, ratio), stb. stb.

2. Jelentés tekintetében.

<i>B. úr fordítása szerint:</i>		<i>tényleg:</i>
köldök: Nabelschnur	—	Nabel,
dagad: sich drängen	—	anschwellen,
fene: wildes Raubthier	—	Krebs, Krebsgeschwür,
furcsa: gefällig, gut	—	sonderbar,
vad: Wald	—	wild,
merni: sagen	—	wagen,
mű, mív: das Betastete	—	Werk,
reggel: Dunkelheit, Däm-		
merung	—	Morgen,
áll: treten	—	stehen,
átallani: sich andrücken	—	sich scheuen,
asszony: domina	—	mulier,

és így tovább szinte a végtelenig. — B. úr természetesen e szemrehányásra azt a kifogást teszi, hogy ezek csak hypotheticus alakok és jelentések. Ámde ez nem mentség; mert *a*) ezen alakok és jelentések épen azért vannak felvéve, hogy *csakis ezek közvetítésével* tudja a magyar és ugor szókincset egyeztetni; *b*) az ilyen közvetítő alakok és jelentések, melyek létezése nem igazolható, eo ipso nyelvújítás eredményei.

De a fékevesztett tudománykodás hevében B. úr egészen elvakult, annyira, hogy saját szemében nem látja a gerendát. Ha ő engem a török nyelv hamisításával vádolt, azt hiszem, nem fogja rossz néven venni, ha az ő *ugor nyelvújítására* utalok, melyet röviden tárgyalni szándékozom. Minthogy a B. úr használta források közül történetesen Ahlquistnak *Über die*

Sprache der Nord-Ostjaken cz. műve¹⁶⁾ van kezemnél, azt igyekszem megmutatni, hogy

II. Budenz úr ugor nyelvújítása

mennyiben és hogyan nyilatkozik csak az egy osztják nyelv terén is. Tapasztaljuk ugyanis, hogy a B. úr összehasonlító szótárában levő északi-osztják szavak nem mindig egyeznek meg Ahlquist adataival, s minthogy ezen finn tudós említett műve gyakorlati ismereten alapszik — a mivel pedig B. úr nem dicsekedhetik — nincs semmi okunk az érdeemes helsingforsi tanár adatainak helyességét kétségbe vonni. Vegyük tehát szemügyre B. úr ugor, illetőleg északi-osztják nyelvújítását

1. Hangtani tekintetben.

<i>B. úrnál :</i>	<i>Ahlquistnál :</i>
kand (14. §.)	— kant (Zorn)
sil (Rand, Grenze; 288. §.)	— siļ (Bräme, Rand)
voñ (583. §.)	— vonχ (behauen)
takil (212. §.)	— tākil (Locke)
lolimt (231. §.)	— lōlim (stehlen)
sij (306. §.)	— sī (Laut)
tu (164. §.)	— tō, tū (bringen)
seviĵi (313. §.)	— sev, sevi (weben)
tugor, tugri (333. §.)	— tōgor (zuschliessen)
šik (358. §.)	— šik (dicht)
ńogol, ńugol (430. §.)	— noχol, nūgol (laufen)
nogos (Marder; 454. §.)	— noχos (Zobel)
puriñ-voj (543. §.)	— pursiñ-voj (Spinne),

és így tovább. Hiszen ezek csekély s jelentéktelen differentiák, mondja talán az olvasó; de én azt kérdelem, hogy vajjon B. úr gáncsoskodása az én török nyelvi adataimnak a szótáraktól való eltérésére vonatkozólag — a milyen pl. oz—uz, oš—uš, iren—eren, erik—irík stb. — talán igazságosabb és fontosabb jelentőségű? Dehogy az! hiszen a megújított ugorságnak — B. saját szavai szerint — «első, alig észrevehető, de mégis már bizonyos naivsággal fölmosolygó csiralevelei azon csekély hang-

beli eltérésekben találhatók, melyeket az iment felhoztunk a melyekből láttuk, hogy B. úr dicső módszere — azók consonansáiban is czelszeru változásokat hirt előidézi. — De még feltűnőbb reformot veszünk észre

2. Jelentes tekinteteben,

ha Ahlquist és B. úr adatait összehasonlítjuk. Tapasztalni fogjuk ugyanis — de ismét maga B. úr hadd mondja meg — hogy némely szónak eddigi másodrendű, vagy épen csak átviteles jelentései folkerekednek *első- és fő-jelentésekül*, az eddig első helyen állott társaiikat hátrább tolván vagy egészen a feledség urébe taszítván. Egészen új *sarjak* is erednek, a mint e kimutatásból látni fogjuk.

<i>z'oj:</i>	{	Bud. liegen, sich niederlegen, schlafen,	liegen.
	{	Ahl. stehen bleiben, gerathen, treffen, sich legen,	
<i>jem:</i>	{	Bud. dexter,	
	{	Ahl. gut, vortrefflich, gesund.	
<i>jogart:</i>	{	Bud. Ast, Verzweigung, Gabel,	
	{	Ahl. gabelförmiges Ding, kurzer Stromarm, Sund.	
<i>libi:</i>	{	Bud. inner, Inneres,	
	{	Ahl. Gefass, Geschirr, das Innere,	
<i>šugir:</i>	{	Bud. Rindvieh, ¹⁷⁾	
	{	Ahl. Weide, Weideplatz.	
<i>sel:</i>	{	Bud. weiss,	
	{	Ahl. rein, dünn, flüssig.	
<i>šuklo:</i>	{	Bud. Stoffmasse, Fülle, Dicke,	
	{	Ahl. Fleisch, Körper.	
<i>šošil:</i>	{	Bud. Schleim, Rotz,	
	{	Ahl. Schnecke.	
<i>šiol:</i>	{	Bud. Pfeil,	
	{	Ahl. Nase, Schnautze, Maul, Schnabel, Spitze, Pfeil, Schirin, Landspitze. ¹⁸⁾	
<i>šugol:</i>	{	Bud. Dorf,	
	{	Ahl. Knopf, Klumpen, Geschwulst, Busen, Ansiedlung, Dorf.	

<i>paliñ</i> :	{	Bud. nubes,
	{	Ahl. Gewitter, Gewitterwolke.
<i>lij², lij</i> :	{	Bud. Eiter,
	{	Ahl. Schweif, Schwanz, Eiter.

Az ilyen eltérések számát még szaporíthatnók, de ennyi példa is eléggé meggyőzheti az olvasót arról, hogy Budenz úr adatai úgy hangalaki, mint jelentésbeli tekintetben más adatoktól eltérnek, s hogy alkalomszerűleg valamely szónak egyik jelentését *elsőnek* tünteti fel, a mi pedig a hitelesebb forrásban *hatodik* helyen van; minél fogva B. úrnak ezen eljárását méltán nyelvújításnak vehetjük, melynek magasztos rendeltetése: a magyar és ugor nyelveket olyan formába önteni, a melyben csakugyan rokonoknak mutatkoznak.

Ha tehát B. úr kritikai kifogásait, teljes objectivitással és minden «furor grammaticus» nélkül vizsgálat alá vesszük, az fog kitűnni, hogy, finn-ugor elfogultságában, kritikájának súlypontját az én török-magyar szóegyeztetésemnek fogalmi és hangtani jellemére helyezi; a mennyiben olyan csekély eltérésekben gáncsoskodik, a milyenek ő előtte — a hangalaki és fogalmi tekintetben legvakmerőbb szóegyezések megteremtője előtt — semmi esetre sem lehetnének feltűnők; s azon felül ezen differentiák korántsem olyan természetűek, hogy ezek miatt ő, a theoretikus nyelvész, velem, az évek óta prakticus turkologussal, csatába bocsátkozhatnék.

Egyébiránt B. úrral a *török szók jelentéséről* vitatkozni, *először* tehát már azért is hiábavaló fáradság volna, mert ő maga az ugor szóegyeztetésekben — s ez nagyobb részt homlokegyenest ellenkező fogalmak rokonításából áll — a fő- és mellékjelentést, vagy helyesebben a szónak első és későbbi jelentéseit fölcseréli — s ennek daczára másnak eljárását kritizálja. *Másodszor*: ő a török nyelvből vett deductióit szótárakból abstrahálja, míg mi — hála az újabb tudományos kutatás egészséges, positiv szellemének! — az életből vett gyakorlati ismeretekre támaszkodunk, melyek mind e mai napig nem váltak a tudomány közkincsévé. — De mellözve e két körülmény teljes méltatását, megmutatjuk, — hogy mennyire erő-

szakolta B. úr a hibák keresését, — s hogy a subjectivista szobatudós szemüvege optikai lencse, mely a tárgyakat megfordított helyzetben mutatja.

1. *Adak* jelentése B. úr szerint csak «igéret, fogadás» (Gelübde), nem «adomány» (Gabe); s hosszas okoskodással be akarja bizonyítani, hogy e szót Pavet de Courteille és Budagov kényszerűségből fordították «adomány, ajándék»-kal.

Ugyan honnan tudja B. úr ezt a kényszerűséget, miután e szó három különböző fogalmat fejez ki, és miért hallgatja el a fölhoztam *ödemek* (fizetni) szót, mely csak felhangú párja az *adamak* (ajándékozni, adományozni) szónak. V. ö. ezen osm. közmondást: *adamak ile mal tükenmez* = adakozással nem fog a vagyon.

2. *Pis*-ben csak «rossz, kellemetlen, undorító» jelentést ismer, és csak *pis koku* jelentene annyit, mint a magy. bűz.

V. ö. Ahmed Vefik pasa Lehçei Osmani-ját 378. lap, hol *پیس pis* egyebek közt *کریه* (undorító), *کیرلو* (piszkos), *نجاست* (szenny, mocsok), *پوس* (genyedtség) szókkal van fordítva s így az általam adott «bűdös, bűz» jelentés nem oly nagyon merész.

3. *Čöp* értelme B. úr szerint csak «apró darabokra vagdalt test», minélfogva a magy. *csepp*, *csöpp* szóval nem egyezhetik.

Úgy a *čöp*, mint a *csöpp* alapjelentése «nagyon kis rész valamiből», ezért mondjuk: egy csöpp vizet, vagy egy csöpp bort sem ittam; csöpp ember; egy csöpp esze sincs; egy csöppet sem ért hozzá; *csöppelni* = ócsárolni, kicsinyíteni. A *چوپ* Ahmed Vefik pasa szótárában (448. l.) *چیره* (eldarabolt) szóval van fordítva, melyből *čöplemek* = eldarabolni, elforgácsolni; alt. *čöp*. = por, porszem.

4. A *sap*-ról azt mondja B. úr, hogy nem jelenti valamely tárgynak alsó, vastag részét, hanem azt, hogy «szár, nyél», minél fogva a magy. *csípő* (Hüfte) szóval nem egyezhetik.

B. úr maga mondja (*Magy. Ugor Ö. Szótár* 371. l.), hogy a «csípő» fogalom alatt tulajdonképen «pars tuberosa» értendő (s ennek daczára «Hals, Kragen, unterer Theil der Mähne» jelentésű ugor szókkal veti egybe!) s minthogy *sap* épen a hosszú vékony tárgyaknak *vastagabb*, alsó részét jelenti, az én egyeztetésem hibás voltát nem látom be.

5. *Čuma, čumak* jelentése B. úr szerint: pestis, ragály, nem pedig: csomó.

Lásd Lehčei Osmani 495. چوماق és چوماق čomak, čokmak = buzogány, gömb. A čag. چوما = dögvar (székely: csoma, csoma) e betegségnek gömbszerű fekélyére vagy kelésére vonatkozik. A mint látni való, a tör. *čuma* épen úgy viszonylik *čumak, čomak*-hoz, mint a magy. (székely) *csoma, csoma* a *csomó*-hoz. Hogy ezen egyszerű viszonyt B. úr, a nyakatekert etymológiák teremtője, nem tudja megérteni, azon egy csöppet sem csodálkozom.

6. A *tik, tika* ő szerinte csak «bedugni», de nem *bezárni*. Vajjon ő miért egyezteteti összehasonl. szótára 377. lapján a *csukni* igét a zürj. *tupki*-val (bedugni). Természetesen ez más eset! ő neki szabad, de nekem nem.

7. *Bileö*-ről azt állítja, hogy nem «él»-t, acies-t jelent, mert Budagovnál a *bileü* = köszörűkő.

A magy. *él*-lel nem az igenevet (*bileö*-t), hanem csak az alapszót (*bil, bel*) egyeztettem.

8. *Öpke* B. úr szerint csak «harag», nem pedig «epe». Ha nagyon merésznek látszik előtte e fogalmak rokonosítása, ugyan miért egyeztette ő az ostj. *toroç*-ban a *tüdö* és *harag* fogalmakat? Talán a *tüdö* alkalmasabb hely a *harag* számára, mint az *epe*?

9. Az *or* B. úr nézete szerint csak annyi, mint «duzzadás, magasodás», nem pedig «áradás», mert ő csak az *ur, or* = dagadás, golyva (Kropf) szót ismeri.

A duzzadni, magasbodni és áradni fogalmak közt oly kevés rokonság van, hogy ezek egyeztetésén még B. úr is fennakad? De hiszen hogy ne akadna fenn, mikor az ő jó magyar nyelvérzéke szerint a duzzadni, dagadni fogalom a benyomúlni és bedugni-val azonos (*Szótára* 261. l.). Azt pedig szépen elfeledi, hogy az *or, ur* tő épen a «magas, fönn, halom, halmoz, sok» alapfogalmat fejezi ki.

10. *Ismarla* is nem azt jelenti, ő szerinte, hogy eszébe juttatni, emlékezetébe hozni, hanem csak: ajánlani, empfehlen, mert Zenker, Budagov és Bianchi szótáraiból csak ezt tudta kiolvasni.

V. ő. e szólásmódot: boržumu unutsaň, ismarlajažagim =

ha elfelejtenéd tartozásodat, eszedbe fogom juttatni; ez azt bizonyítja, hogy e szónak a tör. *is, es* (ész)-ből származtatása nem hogy merész volna, sőt helyes. V. ö. továbbá a krími tatárban használatos *esmer kilmak*=eszébe juttatni, értesíteni; pl. Kalga sultana, kimseje bildirmejüp, giz li *esmer* kildik idi = Senkivel nem tudatván a dolgot, K. szultánt értesítettük. L. Veliaminof-Zernof, a krími tatárok hivatalos okmánytárának 440. l.

11. A *böt, бүт* B. úr szerint nem a *befödött, betakart* fogalmat fejezi ki.

De miért nem? Honnan tudja, hogy nem azt fejezi ki? Az ezen jelentést támogató bizonyítékokat, a milyen ujjg. *böt* = befödni, *bütür* = fedél, fátyol, kifelejtette B. úr. S vajjon valami óriási hibát követtem el akár hangtani, akár jelentésbeli tekintetben, hogy a *böt* és *föd* szókat azonosoknak állítottam?

12. *Kréta* és *fehérség, tinta* és *fekete* olyan fogalmak, melyek B. úr állítása szerint nem rokonok s így nem is hasonlíthatók.

Ezt azzal bizonyítja B. úr, hogy a mongol *beke* sem jelent «fekete színt, feketeség»-et, hanem «*fekete festék*»-et. Tehát a «fekete szín» és «fekete festék» oly lényegesen különböznek egymástól? Ezt ugyan eddig nem tudtam, de B. úr e fölvilágosításából sem tanultam semmit.

13. *Püt* B. úr szerint nem «tönkre menni, elfogyni», hanem *növekedni, -felnöni*, minélfogva a magy. *fogy*-ni igével nem egyeztethető.

B. úr elfeledi, hogy a «nöni, növekedni» fogalom a törökben az «*elvégződni, a befejezés felé haladni*» alapfogalmat tartalmazza. S mivel elismeri, hogy a *büt*, esetleg *bot*, annyit jelent, mint «elfogyni», miért tartja helytelennek a magy. *fogy*-nival való egyeztetést? Ezt ő maga sem tudja.

14. A *pus* csak *száraz-ködöt* (Höhenrauch), nem pedig általában *füstöt* jelent.

Ugyan miért egyeztette B. úr a magy. *göz* (Dampf) szót a finn *kaasu* (Nebel, köd) és votj. *kvaz* (levegő, Wetter) szókkal? Talán a *göz, köd* és *levegő* közelebbi rokonságban vannak egymáshoz, mint a «Rauch» és «Höhenrauch» fogalmak? A Leh. Osm. szerint *pus*: «a levegőnek a föld színére elterjedő *duman-ja*».

Tehát a *pus=duman*. Ugyancsak a Leh. Osm. szerint *duman = ates dudı (füst; és második helyen: «hava pusi» = köd)*. Az *is* szót pedig így magyarázza a Leh. Osm.: *janan šejleriñ dumanı*, ki konar, kurum olur (égő tárgyak *duman*-ja, mely leszáll és korommá lesz) ez pedig nem más, mint *füst*. Tehát a *pus* jelentése «füst».

Ha nem sajnálnám az időt, tintát és papírt, tovább is folytatnám megjegyzéseimet B. úr gáncsoskodásaira, a mi azonban tisztán idővesztegetés volna. De annak bizonyosságául, hogy mennyire gyerekes B. úrnak kritikája, akarom mondani: gáncsoskodása (mert a kritika nem gyerekességből áll), álljon itt mutatványképen egy párhuzam, a B. úr által másoknál gáncsolt, de a maga részére megengedett fogalmi rokonságra vonatkozólag.

B. úr szerint nem szabad egyeztetni De maga B. úr egyezteteti ezeket:
a következőket :

nyerni	—	gazdagodni	kísérni	—	csípni (39)
guggolni	—	leülni	köldök	—	nyelv (55)
hab	—	áradás	kutyakölyök	—	tojás (56)
szaporodni	—	áradni	köröm	—	ököl (60)
ország	—	hely	küldeni	—	vetni (säen, 77)
bizakodni	—	dicsekedni	küzdeni	—	húzni (79)
merítő edény	—	kanál	gond	—	eszköz (83)
jönni	—	menni	hárs	—	kéreg (112)
kéreg, héj	—	szél (margo)	jonh (cor, viscera)	—	szomj (175)
kés	—	faragó kés	gyors	—	erő (179)
hiány	—	hiba	szügy	—	szél, oldal (326)
lakni	—	letelepedni	szarvasmarha	—	legelőhely (362)
pép	—	mocsár	nyak (Hals)	—	futni (430)
halk	—	csöndes	bánni (bereuen)	—	sejteni, érezni (326)
fiatal	—	új			
nyílni	—	kiterülni.	bán	—	adni (509)
			furcsa	—	jó (571).

15. Az is figyelemre méltó B. úr eljárásában, hogy némely, ő neki kellemetlen bizonyítékokat elhallgat, másokat szándékosan elferdít, s ismét másokat oly nevetségesen gyerekes módon ad elő, hogy ezen argumentumok meggyőző erejében csakugyan nem lehet bízni. Így pl. gáncsoskodik abban, hogy a magy. *nő* (wachsen) szót a tör. *en* (szélesség)-vel hasonlítom össze, de azt elhallgatja, hogy én fő bizonyítékul az *ön* (nöni) igét hoztam fel

s hogy ezen ön áll oly közel, ha nem közelebb a nő-hez, mint az ostj. *ēnim* és vog. *jūnim*, melyeket ő hasonlít. — A magy. *okád*-ni és tör. *okla*- hasonlításáról azt mondja, hogy emennél csakis «dobás»-ról lehet szó; de elhallgatja, hogy én a kazáni tör. *okši*-, *okša*- szót is fölemlítettem, a mely épen azt jelenti: «okádni, sich erbrechen». — Az ujjur *übeke*, vagy *obaka* szóra azt jegyzi meg B. úr, hogy nem fordul elő a Kudatku Bilik-ben. B. úr nagyon könnyen ki szokta mondani, hogy ez vagy az nem fordul elő valamely forrásban, a nélkül, hogy az illető forrást megvizsgálta volna. Kérem tehát, ne sajnálja azt a fáradságot, hogy megnézzé az *Ujgurische Sprachmonumente* 172. lapját s meg fogja találni az ujjur textus 6-ik sorának elején az *obaka ata* (Ahn, Urahn) szót, melyből az oba, opa, vagy öpe szót származtattam. — Hogy a *sap*, *sab* jelentése tulajdonképen «metszeni, bemetszeni», — s hogy az osm. *sap*-nak «bekanyarodni, einlenken» jelentése csak átviteles, az alt. *sabi* «töredék, szakasz» szóval bizonyítottam, melyben a «metszés, elvágás» fogalma tisztán ki van fejezve s melyre B. úr azon szellemes megjegyzést teszi: «Az bizony lehet, hogy ki van fejezve, de az is hogy nincs». Hogyan kell ezt érteni? a *terra* jelentheti, hogy «föld», meg nem is? Vajjon az osm. és čag. *sapan* = eke (a mi a földet bemetszi, hasítja) szóban sem látja B. úr a «schneiden, einschneiden» alapjelentést? (A *sapan* épen olyan nomen actoris, mint pl. bak-an = néző, gez-en = járkáló stb.) — A m. *tartani* (dauern) és tör. *tart*- (anhalten, dauern) egyeztetésére azt mondja B. úr, hogy ez csak másodlagos jelentése a török szónak. Miért? Nem látja át B. úr, hogy e szónak *tar—ter* (széles, bő, tág) gyöke inkább «anhalten, andauern», semmint a «schleppen, ziehen» alapfogalom mellett szól. — Az *árt*-ani (immiscere) szónál azt a kifogást teszi B. úr, hogy ő csak *arala*, *aralat* és *aralaš* formákat talált; de nem veszi figyelembe, hogy az l : t váltakozás következtében az *arala*, *arala* alakból könnyen válhatik a kirgizben *arta*, mely teljesen megfelel a magy. *árta*-ni igének. — Gáncsolja továbbá a magy. *díj* (Preis) és čag. *tigiš* (érték) hasonlítását, szándékosan elfeledve, hogy első sorban a *díj*-jal a tör. *dej* (egyenlő; v. ö. *taj* = egyensúly), aztán *dejer* (érték, ár) szót egyeztettem s csak

harmadik helyen áll a *čag. tigis*. — A *čigir, čür* (barázda, bevágás) szót B. úr szerint helytelenül egyeztettem a magy. *sír* (Grab) szóval, mert ez utóbbi jelentése: *Grab*, már a *Furche, Einschnitt, Grube* és *Grab* egészen különböző fogalmak, — még pedig, *nota bene*, B. úr szemében, a ki a jelentésbeli egyeztetés dolgában a legborzasztóbb szellemi salto mortale által tűnik ki!

Szóval: kritikája írása közben teljesen megfélekedett B. úr arról, hogy a saját szóegyeztetései mennyire mesterkéltek, erőszakoltak, s mintegy orruknál fogva vannak előrángatva, mert máskülönben nem lehet megérteni, hogy mi módon gyakorolhat ily szörszálhasogató bírálatot más irányában, s hogy részint philologusi elbizakodottságból, részint a török nyelvek nem ismerése következtében, a más által felállított szóegyezéseket ily nevetséges argumentumokkal akarja megdönteni? Azonban mind ennek daczára Budenz úr tovább folytatja gáncsoskodását a felhozott török példákban, egészen megfélekedve arról, hogy e «mély alaposságával» és nagyra tartott «tudományos moráljával» épen azon elveket ámadja meg és teszi nevetségesekké, a melyekre magyar-ugor szóegyeztetéseinek túlnyomó részét építette; míg én, a török-magyar szókincs hasonlításában nem mertem elkövetni azon hangtani és jelentésbeli tekintetben vad egyeztetéseket, a milyenek az ő *Magyar-ugor Összehasonlító Szótárában* hemzsegnék.

16. A magy. *al, alsó* szót a kirgiz *alsi-, alsu-*val (untere Theil im Knöchelspiele) egyeztettem; mire B. azon érdekes fölfedezést teszi, hogy ezen *alsi-, alsu* csak a bokacsont alsó részét jelenti s nem más tárgyak alsó részét is, nem *alsót általában*. Miért nem? Hiszen az *alsi-*nak ellenkezőjét jelentő *tava* (obere Theil nem más, mint a *tepe* (Spitz, oberes Ende) alhangú variansa; továbbá az *alsi* az *alčag, alčau, alsau, ašau, ašag* (nieder, unten) szócsaládjába tartozik; s végre az *alt* (unten) névutó (v. ö. *üs-t as-t or-ta*), *t* locativusi raggal, eléggé kifejezi az «alsó, alant levő» fogalmat. Másrészt csakugyan hibás is voltam; mert elfelejtettem, hogy etymologiai Salto mortale csak B. úrnak szabad csinálni, s csak az ugor-magyar rokonság

erdekében, míg a török-magyar szóhasonlítás terén ennek leg-halványabb árnyalata is már magában véve bűn.

17. A magy. *barom* (Vieh, Besitz) és tör. *barim* egyeztetésére azt jegyzi meg B. úr, hogy: 1. a tör. *bar*, *var* csak «esse», nem pedig «habere» jelentésű is; 2. hogy a *barim* az általa ismert szótárakban nem fordul elő. — Mivel recensensem is tudja, hogy van egy *barlık* szó «Besitz, Reichthum» jelentéssel (v. ö. Lehcei Osmani وارلق = مال, ثروت, سامان Vermögen, Reichthum), ennél fogva a szememre hányt hiba az ő téves felfogásán alapszik; mert az *-im* végzetet olyan képzőnek tartja, a milyen az *atim* (Wurf), *ölüm* (halál) stb. szókban van; én pedig első személyű birtokos ragnak tekintem. V. ö. *barim—jokum* (alles was ich habe und nicht habe), a miből kitűnik, hogy a *barim* jelentéseül ezt értem: mein Besitz, Besitz; minthogy a «*barim-din al, jokumdin alamazsiñ*» (Nimm von meinem Vermögen, von meiner Armuth kannst du nicht nehmen) szólásmódot gyakran hallottam s magam is használtam. Hogy tehát a *barim* szónak «Vieh» jelentést is tulajdonítok, onnan van, mert alap-jelentése «birtok, Besitz», a «Vermögen, Besitz» (birtok) és «Vieh» (*barom*) fogalmak pedig más népeknél is azonosak. V. ö. latin *pecus* — *pecunia*, szláv *lichvo* (nyereség) — *lichvo* (Vieh), magy. *jószág* (Vermögen és Vieh), végre arab مال (Vermögen, Besitz), mely a mongolokhoz is eljutott «*barom, Vieh*» jelentésben.

Tudva tehát, hogy a *barim* jelentése «birtok» és e jelentésében a «*barom*»-mal azonos, most már azt kell bizonyítanom, hogy a *barim-la-*, kirgizesen *barim-ta-* igealak (= Vieh schaffen, Vieh machen) nem a levegőből van kapva, mint B. úr állítja. Valamint a tör. *ar* (vad) szóból *ar-la-* (jagen, azaz: Wild fangen, a *čerik*-ből *čerigle* (Heer schaffen), a *köpük* (hab)-ból *köpükle-* (schäumen, Schaum machen): épen úgy származott a *barim*-ból *barim-la*, kirg. *barim-ta* (Vieh schaffen), mert az ú. n. «*baranta*» alapjelentése «Vieherwerben»; minél fogva B. úr azon fölvétele, hogy e szó a mongolból volna kölcsönözve, magától esik.

18. Kritikai megjegyzéseinek 5. §-ában B. úr sok török szónak olyan jelentése ellen tesz kifogásokat, melyeneket részint

nem ismer, részint olyan jelentésbeli árnyalattal fejeztem ki, melyen az etymologus talán megütközik, de a mi recensensem előtt épen nem lehetne feltűnő, mert hiszen ő az ellentétes fogalmak egyeztetésében a legnagyobb mester. — Megengedem, hogy a teljesen szabatos kifejezés ellen itt-ott vétettem és — mint már említém — elfeledtem megjegyezni, — hogy ez vagy az a jelentés ma már tényleg nem fordul ugyan elő, de régen használatban volt — s hogy az illető jelentés csak *hypotheticus*. Így pl. hibáztatja B. úr a következő szóknak általam adott fordítását:

	<i>szerintem :</i>	<i>pedig tényleg :</i>
bajri	gazdag	öreg
sokur	sűrű, tömött	vak
kang	ide-oda hágni	lépni
jönü	jönni	fordulni
kít	szilárd, erős	kevés
mängge	ég, coelum	örök
ur	szűrni	vágni
sür	szűrni	húzni
tím	szilárd	fal.

Ezekre a következőket jegyzem meg. — A *bajri* szót azért vettem «gazdag» jelentésben, mert épen úgy származott *baj* (gazdag)-ból, mint az *eg*-ből (Biegung, biegen) *egri* (görbe) *tek*-ből (kör) *tekri* (körüli) stb. s mert az «öreg, előkelő» és «gazdag» fogalmak a törökségben azonosak. — Épen így vehető a *sokur* alapjelentéseül a *sűrű, tömött, szilárd*, mivel a «vak» és «fösvény» jelentések már abstractumai a «sűrű, zárt» concrét fogalomnak, mint ez az ellenkező kifejezésekből kitűnik, t. i. «látó» = *közü acik* (szeme nyílt, offener Auges) és «bökezű, adakozó» = *eli acik* (nyitott kezű, offener Hand); sőt a *sokur* töve is nem más, mint a «dicht, fest» jelentésű *sok, sík*. Maga B. úr is a *čeremis pengede* «fösvény» szónak concrét jelentéseül a «fest haltend, firmus» fogalmat tartja (M. U. Ö. Sz. 539.). — A *kang* szót illetőleg — B. úr szerint — azért hibáztam, mert *umhersteigen*-nel fordítottam, pedig más forrásokban *umherirren*-nel van értelmezve. Elfelejté B. úr, hogy ő a magy. *állni*

igét a vog. *jomlīt* (treten, schreiten)-vel egyeztette; tehát a «stehen» és «schreiten» ő szerinte sokkal inkább rokon fogalmak, mint «umhersteigen» és «umherirren». — A *jönü*-, *jönü*-igéről azt hiszi B. úr, hogy a kirg. *jon* (oldal, irány) főnévből származott s így tulajdonképi jelentése «eine Richtung nehmen». Hogy a specialis kirg. *jon* (török-tatár *jan*) hogyan lehetett tőszava egy a törökségben messze elterjedt igének, alig lehet megfogni, még pedig annál kevesbé, mert a «valamerre fordulni» fogalom már a *janmak* igében ki van fejezve. Ámde recensensemnek kellemetlen ez a dolog s hogy a magy. *jönni* és tör. *jönü* rokonságát lerázhassa magáról, szívesen elfeledi, hogy a *jönej-berdi* és *jönüdü* — mint az Ahmed Jusuf költeményből és más ágataj textusokból látható — határozottan «er bewegte sich fort, er ging fort» jelentésben fordul elő, melyben az alapfogalom semmi esetre sem «fordulni», hanem «mozogni». — A tör. *kīt* szóra vonatkozólag azt mondja B. úr, hogy ennek «ritka, szűk» jelentéséhez helytelenül csatoltam a «szilárd, erős» jelentést. De talán még sem így áll a dolog, ha számba vesszük, 1. hogy *kītoul* a régi törökben «megerősített hely, erőd, tábor» jelentésű volt; 2. hogy a *kīt* csak variansa a *kat*, *katı* (erős, szilárd, kemény) alaknak; 3. hogy *katla*-, kirg. *katta* (megerősíteni, keményíteni) már azért sem csupán fölvétel, mert a *katımak*, *katmak* (hart, fest werden) ige máshol is használatos, a miről Budagov szótárából meggyőződhetett volna recensensem, a miről azonban csupa igazság-szeretetből megfeledkezett. — A magy *kötőfék* (Halfter) és jak. *kötöl* hasonlításán ellen az a kifogása van B. úrnak, hogy ez utóbbi szó jelentése csak «eine Koppel Pferde», pedig *kötöl* egész egyszerűen «Koppel, Schnur» jelentésű. V. ö. az angol «a string of camels» és tör. «bir katma töje» (eine Schnur Kamele); a *katma* szó önállóan is használtatik. — A *mängge* B. úr szerint csak «halhatatlan, örök, nagy» jelentésű lehet, nem pedig «coelum», mert Böthlingk nem a *mänü*, hanem a *Tañara* szót fordította «coelum»-mal. Mindenek előtt az uigur *mönggi ata* (himmlischer Vater) kifejezésre utalok; aztán azt kértem recensensemtől, hogy a törökség kosmogoniai felfogásában a halhatatlan, örök, Isten és ég (coelum) fogalmakat komolyan különbözöknek

tartja, — ő, a ki az isten, atya, atyácska fogalmakat azonosaknak veszi. — Valamint az *ur*, úgy a *sür* igét illetőleg is azt a szemrehányást teszi B., hogy a *szúrni*, *metszeni*, *bedugni* fogalmakat igazságtalanul fölcseréltem egymással. Abban, hogy a magy. *ró* (kerben) igét a tör. *or*-ral egyeztettem, már csak azért sem hibáztam, mert maga B. úr is a «*bemetszeni*, *einschneiden*» jelentést tulajdonítja e szónak, a mint nem is tehette másképen az *or* (árok, kanális) és *or-am* (útcza) szókra való tekintettel. Minthogy a *bemetszeni* és *róvni* fogalmak azonosságát nem czáfolhatja meg recensensem, a «*beszúrni*» és «*bedugni*» jelentésekben gáncsoskodik és — mint szokása — oktatást ad nekem a saját műveimből és olyan művekből, melyeknek forrásául az enyeim szolgáltak. A *sür* igét azért fordítottam «*beszúrni*»-val, mert hiszen ebből származik a *surik*, *soruk*, *sürük* (karó, hosszú hegyes nyél s általában «*Stechwerkzeug*») főnév, s mert a *sür*, mint a *čap*- is, a sokféle jelentés között «*benyomni*, *beverni*, *beütni*» értelemben is előfordúl, pl. kazigi jere sürdüm = a karót a földbe vertem. — Mindenesetre különös, hogy B. úr e halvány jelentésbeli árnyalaton fennakadt, daczára, hogy ő szótárának csaknem minden lapján, a legkisebb lelki furdalás nélkül, hasonlít olyan szókat, mint pl. köldök és nyelv, állni és lépni, kutya és égés stb. Arra, hogy a *tom*, *töm* igét a tör. *tím*-mal hasonlítom össze s ez utóbbinak jelentése szerintem: *szilárd*, *tömött*, *vastag*, azt a fölfedezést teszi B. úr, hogy a *tím* csak *falat* és *csendeset* jelent. — Miért nem vette figyelembe recensensem a *tom-pa* (teletömni), *tum-la* (eldugni) és *tumar* (tok) példákat, melyekből az illető szónak általam adott értelmezése világosan kiderül? Továbbá én vagyok a hibás, ha B. nem hallotta a *tím japi* (szilárd épület) kifejezést, melynek ellentéte *ak oj* (sátor); s ha nem tudja, hogy *töm*, *tom* a «*kerek*, *szilárd*, *vastag*, *sűrű*» fogalmat fejezi ki (l. Lehčei Osmani 416.). — A magy. *öte* (óta) és tör. *öte* hasonlításáról azt mondja, hogy a tör. *öte* jelentése nem lehet «*túlsó*». Miért nem? Számtalanszor hallottam e kifejezést: *öte taraf*, *öte jakta* (túlsó rész, túlsó félen levő). V. ö. Budagovnál: *öte janında* = против, напротив. Továbbá a fölemlítettem «*bis kün ötej*» fordítása Budagovnál: 5 дней сряду (5 Tage auf einander vagy nach-

einander) nem 5 nap *elmúlását* fejezi ki? S végre a vogul *jujt* (der Hintere) és oszt. *jou* (Hintertheil) miért jobb analogonjai a magy. *óta*—*öte* névutónak? — A magy. *üzni* és tör. *iz-, ize-* egyeztetésére vonatkozólag azt mondja recensensem, hogy ezen ige előfordúl ugyan «nyomozni» jelentéssel, de nem *iz-, ize-*, hanem *izle* és *iste* alakban. — Ilyen természetű kifogása van a *mérték, arány* és *irány* fogalmak egybekapcsolása ellen is, melyeket a tör. *oran* mellé soroztam, s mely utóbbit — ő szerinte «mérték s proportio»-val lehet fordítani, de nem *irány*-nyal. Természetesen! a magy. arány-t és irány-t nem szabad hasonlítani, — de annál inkább az arcz és oldal, árnyék és ég stb. stb. fogalmakat (l. M. U. Ö. Sz. 751. és 753.). — Azt állítja továbbá B. úr, hogy a tör. *sok*-igének én találtam ki a *bemenni, bejutni* jelentést; mert különben ennek jelentése: «beütni, beletenni». Először: a «bemenni vagy bejutni» és «beletenni» fogalmak nem állnak egymástól olyan távol, hogy ezek rokonításán B. úrnak kelleténél gazdagabb phantasiája csodálkozhatnék. Másodsor: arra kérem, nézze meg a *Lehcei Osmani* 722. l. *صوتماق sokmak* igét, s meg fogja látni, hogy egy török szótáríró, a kit a magyar rokonság édes-keveset érdekel, ezen igét «girdirmek» (hineinbringen) szóval magyarázza. — A kirg. *borsan, borsanda* igét, recensensem véleménye szerint, hamisan fordítottam így: *borzadni, fölrettenni*, — ámbár ő maga is néhány sorral alább így értelmezi: in Wallung gerathen, ergrimmen. Tehát B. úr a *fölbuzogni, feldühödni* és *föltretenni, megborzadni* fogalmakat annyira különbözőknek tartja? Én azt hiszem, hogy közelebb állnak ezek egymáshoz, mint a «csípni» és «megkísérteni» fogalmak, melyeket ő egész angol hidegvérűséggel összekapcsol.

19. Az 5. §. alá foglalt kritikai megjegyzések között találok olyanokat is, melyek nem annyira kritikus túlbuzgóság kifolyásának, mint inkább elégtelen tárgyismeret következményének tekintendők. Ezek alatt értem azon török szokat, melyek a meglevő szótárakban részint hiányzanak, részint nem jól vannak értelmezve. Így pl. azt véli B. úr, hogy az ujjur *küren* szót helytelenül fordítom *kör*-nek, mert ennek jelentése csak (!): *gyűlés, csoport, tömeg*. Tehát e fogalmak a *Magyar-Ugor Szótár*

írójának nem eléggé rokonok! De, hogy e szóra nézve sem tévedés, sem csalás nem forog fönn, s hogy nemcsak *küren*, hanem *kör* alak is fordul elő, arról meggyőződhetik B. úr régi török szövegekből, vagy ha ilyenekhez nem juthat, nézze meg Hammer-Purgstallnál az Ilkhanidák történetét, a 20. lap jegyzetében megtalálja a Vassaf művéből idézett és a német «Ring» szóval fordított *kur*, *keur* tör. szót. — Hasonlót mondhatok a magy. *az*, *ez* névmás és tör. *os*, *oş*, illetőleg *is*, *iş* összehasonlítása ellen tett kifogására is. Ez a pont különösen nagy szálka B. úr szemében, igen szeretné ezen említett török szókat eltenni láb alól, hogy az ugor *tu*, *tu* és magy. *az* azonosságát fentarthassa. E végből szokott erőszakoskodásához folyamodik, s be akarja bizonyítani, hogy a kirg. *os* Budagovnál ezt jelenti: *вотъ* = *ecce*, s így nem vehető «ez, dieser» jelentésben. — Az ugor nyelvtudomány kézzel-lábbal dolgozhatik ellene, de mindez nem használ semmit, — az *oş*, *os*, *iş*, *is* régebben önálló mutató névmás volt, s bizonyos tekintetben ma is, a miről a Pavet de Courteille kiadta *Mirażname*-ből (70. l.) és a Lehcei Osmaniból legjobban meg lehet győződni, mely utóbbi szerint az *oş* = *šu*, *işbu*, *oşol*. — A tör. *ürven* szónak általam adott «üröm, Wermuth» értelmezése ellen azt hozza fel B. úr, hogy Budagovnál «gönye, büdös gyökér» (*bryonia*, *vitis alba*) jelentéssel fordul elő. Nem tudom, hogy honnan vette Budagov ezen értelmezést; én Pallasnak szibériai utazásáról írt könyvében, hol a samanizmusról szól, az *ürven*-t «Wermuth, *artemisia tenacetifolia*»-val találtam fordítva.

A tévedések ezen kategóriájába tartozik recensensemnek azon állítása, hogy én, bizonyos, a törökségbe bekerült idegen szókat eredeti török szóknak tartok. Ezen állításában legtöbbször Vullersre támaszkodik; csakhogy e különben érdemes tudósnek bizonyos új-perzsa szók eredetére vonatkozó nézete még korántsem hordja magán a megdönthetlenség bélyegét, s különben is a perzsában és törökben egyaránt előforduló, bizonyos mennyiségű szók eredetének meghatározása még várja a maga emberét. Így pl. az *astar* (ruhabéllés és általában valaminek alja) szóra nézve fontosabbnak tartom Ahmed Vefik pasa véleményét, a ki ezt török eredetűnek állítja, mintsem a német

tudósét. Épen így a *kelek* és *čengi* határozottan török eredetűek; mert az első a *kel* (kopasz, sima) szónak származéka, a második mellett pedig elég bizonyosság a *čengi*—*zenği* (csörömpölés), *čengleme*—*zenğleme* (ne csörömpölj) szólásmód. A mi *tozum* (tojás) török eredetét illeti, biztosíthatom recensensem, hogy a három khánságtól keletre, t. i. keleti Turkesztánban és az ujugrok régi hazájában a *jumurta* szó¹⁾ teljesen ismeretlen, hanem helyette a *tokum*, *tozum* használatos; és így a zend *taochma* vagy csak véletlen hangbeli találkozás, vagy pedig török eredetű, a mi épen nem hallatlan dolog. Egyébiránt a törökségnek az irániakra gyakorolt ilyenemű hatására a török népekről írt ethnologiai munkámban már utaltam, és azt nem sokára még részletesebben fogom kifejteni.

20. Kritikájának 6. §-ában azon szókat tárgyalja B. úr, melyek nézete szerint, helyesebben: az ő török nyelvtudományának birodalmában nem léteznek, s a melyeket az az ármányos Vámbéry épen csak azért talált ki, hogy a török és magyar szókincs rokonságát annál könnyebben bebizonyíthassa. Ezen nyelvújítást hat kategóriába osztja recensensem, ú. m.: *a)* kifejtett szók, *b)* újonnan képzett szók, *c)* új jelentéssel való szók, *d)* tévedésen alapuló szók, *e)* a törökbe befogadott idegen szók, *f)* a mongolból kölcsönzött szók. — Mindenek előtt azt kérdem, hogy mire való e szigorú osztályozás, minthogy pl. a *c)* alatt fölhozott *kij*, *sok*, *čeg*, *sur*, *sür*, *bej* stb., a melyeket pedig már előbb tárgyalt B. úr, az *a)* kategóriában is helyet foglalhattak volna? Másodszor: ezen újításokat, ha ugyan azok, komolyan kárhoztatja-e B. úr, — ő, a ki a szógyártás dolgában, öszehasonlító szótára minden lapján, a legborzasztóbb dolgokat követi el, úgy, hogy e tekintetben sem az egykor élt, sem a jelenleg is élő nyelvészek egyike sem versenyezhetik vele; — a ki egészen új hangokat fedezett föl, a milyen pl. a *furfangos* , és ; s végre a ki mint *egy új nyelvnek, az ú. n. «ugor alapnyelv»-nek kitalálója ismeretes*, mely találmányában gyönyörűségét és büszkeségét leli? Nem! én olyan tréfás embernek nem képelem B. urat, nem hiszem, hogy ő e dolgot komolyan vette volna. Valószínűleg zavarba hozta és gáncsoskodásra bírta őt először az, — hogy némely esetben elfeledtem megjegyezni: ez vagy az a tőszó ma már nem használtatik önállólag; másodszor, hogy török nyelv-

ismeretének főforrásai, t. i. a szótárak, sok esetben megtagadták a szolgálatot. Igaz ugyan, hogy a sors kegyéből osztályrészemül jutott egyes pontokat fölfedeznem földgömbünkön, de tiszta lelkiismerettel megnyugtathatom recensensem, hogy soha eszembe nem jutott új szók vagy egy egészen új nyelv fölfedezőjeül is szerepelni, s így a philologiai phantasia e terén sohasem akarok küzdeni vele a pálmáért.

Be fogom tehát bizonyítani, hogy B. úr, mint nyelvfölfedező, sok esetben igazságtalanul tüntet fel engem szógyártónak; mert az általa kétségbe vont szók nagy része tényleg létezik. Vegyük tehát sorba ezen, állítólag csinált szókat.

em.

Miután az *em-ek* (fáradtság, gyötrelem), *em-gen* (fáradozni), *em-get* (fárasztani) szók B. úr szerint is tényleg megvannak, ugyan miből állottak volna elő ezen képzések, ha egy *em-* törszó nem létezett volna? Tehát csak *létezett*, — fogja mondani recensensem. Csakhogy ennek létezése sokkal bizonyosabb, mint pl. a *phantasticus* *j.g.* és *k.g.*, melyekből B. úr két egész szócsaládot leszármaztat.

uč, uť

(elmúlni, elfogyni) épenséggel nem nevezhető csinált szónak, mert hiszen van egy igenév *uč-uk* (aszakór), a mely nem származhatott másból, mint egy *uč-* (elfogyni) igéből, mely nem tekinthető az ezerszer mesterségesebb *j.g.*—*k.g.* analogiájára csinált tőigének.

keim

B. úr szerint szintén új találmány, mert ő csak a *kejmür* causativ igét találta meg Budagov szótárában. Ámde ez a causativum csak *keim* (titkos) névszóból származhatott *-r* (ir, ur, ür) causativ-képzővel, a mely szó ismét egy régibb *kej, kij* tő tovább képzett alakja, mely tőnek megvoltát a *kizli, gizli* (helyesebben: *kij-iz-li*) legjobban bizonyítja.

topar

(gyűjteni) azért «kifejtett szó», mert B. úr Budagovból *toparla-* (gyűjteni, pl. *gyümölcsöt* — mondja recensensem — de *sereget*

nem!) iget olvasott ki. Mintha bizony már a kezdő török nyelvész is nem adná, hogy ha *toparla*- létezik, akkor *topar*- alak is van! V. ö. *ismar* etmek és *ismarla*-, *ezber* etmek és *ezberle*-, stb.

sau

(szó, beszéd), melyből a kirg. *saula* (szólani, mondani) és *sau-či* (szóló, követ, hírnök) származott, B. úr szerint szintén újítás, mert a *sauči* ezt is jelenti: «Beschauerin, Ehestifterin.» Tudvalevőleg «*sauči chatun*»-nak nevezik azt a nőt, a ki a vőlegény szüleinek helyettesítője levén, a menyasszony házában, az alku-dozást, egyezkedést végezi, s így a *beszélő* vagy *követ* szerepet játszsza. Különben a kirg. *saula* (mondani, szólani) igeen kívül az ujgur *sauči* (hírnök, szóló, értesítő, mely a persa پیغامبر *pejgam-ber* = hír-adó fordítása) is eléggé meggyőz bennünket arról, hogy mily nevetséges erőszakoskodásokat követ el B. úr, ha az ő etymologiái salto mortale-it kell védelmeznie, mint a jelen esetben is, minthogy ő a magy. *szó*-t finn *hoke* (verba eadem repetere), čer. *šokt* (fidibus canere), észt *hüge* (schreien) szókkal egyeztetni, s ezeket ez a «moralis etymologus» közelebb állóknak tartja a *szó*-hoz, mint a tör. *sau*-t!

Valóban birka-türelem és angol phlegma kellene ahhoz, hogy ellenfelem kifogásain ne nevessek! De mindamellett tovább kell folytatnom feleleteimet a hat kategóriára, mert recensensem tovább is ugyan ilyen hangon tartott szörszálhasogatásokba bocsátkozik. — Recensensem úgy vélekedik, hogy az *ari*, *arik* «tisztá» jelentésű szóból lehet képezni *arit* (tisztítani) igét, de egy másik *ari*, *arig*-ből (sovány, vékony) már nem képezhető ugyanilyen *arit* (soványítani), bár a török Ahmed Vefik pasa (ki az *arit*-, *arig*, *arqi*, *arku*, *arit* és *aril* alakokat felhozza) megcsinálta ezen újítást az ugor nyelvtudós bosszantására. Egyébiránt a «tisztá» jelentésű *arig* és a «sovány» jelentésű *arig* úgy hangalakilag, mint fogalmilag nagyon közeli rokonok; Ahmed Vefik az *ari*, *arig* szót «tisztá, sovány, vékony» szókkal értelmezi. — A *kapat*- és *čapat*- causativ alakokat B. szintén a rossz indulatú Vámbéry gonosz találmányának tekinti, még pedig azért, mert az ilyen alakok csak *kapa*- és *čapa*-féle igékből (tehát vocalis végűekből) képezhetők. Ma mindenesetre így áll a dolog; de hogy régebben consonans végű igékhez is járult kötőhangzós

-t causativum, bizonyítják az ilyen igék: *tep-et-mek* (treten lassen), *kal-at-mak* (visszatartani), *kiz-it-mak* (melegít, Abuska), stb. De legnagyobb mértékben hangzik B. úr ítélete a magy. *gyűlés* és tör. *jüliš* egybehasonlítása fölött, mely utóbbi szót szintén csinálnak tartja. Elismeri recensensem, — hogy van a törökben egy alhangú *jigil*, *jül* (sich versammeln) ige, — hogy van a nomen verbale képzésére való *iš*, *iš*, *uš*, *üš* szótag, — s hogy csakugyan megvan a lehetőség, a mely szerint *alakúlhatott volna* egy tör. *jüliš* (Versammlung), mert Budagovnál a *جیلوشیق* *jülišmak* ige tényleg előfordul. És mind ennek daczára a fölhoztam *jüliš*-t csinált szónak tekinti, azon egyszerű okból, hogy e nomen verbale-t nem találta meg a szótárakban, s így ő *reá*, a theoreticusra nézve nem is létezik. Ez valóban bámulatra méltó logika! Hát azt hiszi B. úr, hogy a szótárak valamely igének minden egyes alakulatait fölemlítik? S így ő pl. az osm. *bökülüş* (meghajlás), *kirilüş* (eltörés) stb. igeneveket szintén kitaláltaknak tekinti, mert a szótárakban nincsenek így készen kiképezve az ő számára? Hogy a *bökülüş* létezéséről s tényleg létezéséről meggyőzzem recensensem, utasítom a Lehçei Osmani 312. lapjára; a mi pedig a többi, hasonló formatiókat illeti, azok létezéséről a török társalgási nyelvből unos-untig meggyőződhetik. — Nem kevesebb érdekes B. úr azon törekvése, hogy a *čalpi* (nyelvét verő) szót is az újítás productumául tüntesse föl. Ámbár megemlíti, hogy Budagovnál van *tili šalpi* vagy *čalpi* *грубый на словахъ* = hart oder rauh auf der Sprache (B. a «moralis nyelvész» a *грубый* szót *grob*-bal fordítja!), a mivel a *čalpi*, *šalpi* szónak általam adott értelmezését hallgatagon elismeri, — de mind a mellett azt állítja, hogy a *čalpi*, az általam adott jelentéssel, csinált szó. B. úrnak ilyenféle rögeszméit eloszlatni igyekezni, minden esetre hiábavaló dolog volna, de mégis meg kell említenem, — hogy *čalpi* a *čalpa* ige-től épen úgy származott, mint a *jalpak* (lapos), *kajpak* (fölbuzgó) stb. s hogy van az osmanliban is egy, ezzel rokon szó, de a mely más szervbeli fogyatkozást fejez ki, t. i. a *čel-pik* = hibás szemű (Lehçei Osmani 482).

Végre még néhány megjegyzést akarok tenni azon állítólagos újítások mentségéül, melyeket B. úr a három utolsó kategóriában tárgyalt, ámbár e hibák természete és minősége

csak keveset különbözik azokétól, melyekben recensensem már előbb gáncoskodott. B. úr ugyanis azt hányja szememre, hogy bizonyos török szóknak egészen új jelentést tulajdonítottam, — természetesen *újat ő reá*, — de nem magokra e török szókra nézve. Kétekedik recensensem azon, hogy az *agač* «ágot, vesszőt» is jelent, — ámbar ő maga fölemlíti, hogy Budagov szerint *agaž* نازکا (Stock, Stab) jelentésű is. Én, természetes eszemmel mindig azt tartottam, hogy a «bot, pálcza, vessző és ág» nem oly nagyon különböző fogalmak és dolgok, hogy ezeknek rokonításán fönnakadhatott volna B. úr, a kinek nyelvészeti műhelyében a legvakmerőbb esetek történnek a legkülönbözőbb fogalmak összeforrasztásában. De hogy az *agač* jelentésére nézve megnyugtassam őt, közlöm vele Ahmed Vefik pasa értelmezését (37. l.): «*agaž* = növény, fölcsirázó tárgy, mint fa, galy vagy sarj (فدان), száraz állapotban: tűzi vagy épület-fa, gerenda, bot, vessző (چوب)». E magyarázat szerint tehát az «ág, vessző»-féle értelmezés nem annyira merész és semmi esetre nem mondható «csinált»-nak. — Ilyenformát mondhatok a *kij*-igéről is, melynek jelentése B. úr szerint nem *kötni*, hanem *vágni*, *elvágni*. Ennek ellenében fölemlítem, hogy Ahmed Vefik pasa szerint a قیبق ige első sorban ugyan «elvágni, eldarabolni», de második jelentése «kötni» باغلامق عقد ایتمک ; s a mint van نکاح عقد ایتمک, úgy ezt is mondják : شرط عقد ایتمک vagy شرط قیبق (eine Bedingung befestigen, binden), míg valamely tárgy áranak meghatározására csak بها کسمک használtatik. — De legbámulatosabb B. úrnak a kirg. *surik* szóra vonatkozó czáfolata, melyet «festék, kenőcs, cinóber» jelentéssel felhozva a magy. *szurok*-kal egyeztettem. B. úr véleménye szerint ugyanis az a szerencsétlenség esett rajtam, hogy egy orosz szót töröknek néztem. Csakhogy a szerencsétlenség nem velem, hanem B. úrral történt; mert a *surik* (miniom, Mennig), *surguč* (pecsétviasz), *surmilo* (fekete festék) és *surmit* (feketíteni) — melyek mind a *sür* (dörzsölni, kenni igéből származnak (v. ö. *sürme* = kenőcs) — azon számos török szók közé tartoznak, melyek az orosz nyelvbe bejutottak; minél fogva recensensem itt jobban körülnézhetett volna.

Ennyi, azt hiszem, elég. Senki sem hányhatja szememre, hogy recensensem kritikai észrevételei fölött csak úgy könnyedén elsikamlottam, és nem méltattam őket kellő figyelemre; mert hiszen legnagyobb részöket részletesen megvizsgáltam, és — mint az előző lapok mutatják — meg is czáfoltam. A védekezés, tekintve ellenfelem gyöngé argumentumait, nem volt nehéz; s az olvasó, ki ezen tudományos, vagy inkább nyelvészeti harcz egyes mozzanatait figyelemmel kísérte, a részleteket a következőkbe foglalhatja össze. A magyarok eredetéről írott tanulmányomban azért támadtam meg B. urat; — mert azon apodicticus eljárást, melylyel a magyar nyelvet az ugorságba osztotta be, nem láttam igazoltnak; — s mert módszere — ha ugyan megérdemli e nevet — a legkirívóbb erőszakoskodás által tűnik ki, s azon tendenciát árulja el, hogy *a magyar nyelvnek kizárólag ugor jelleméről apriori megalkotott elv kedvéért, a másik, t. i. a törökség felé hajló rokonsági viszonyt egészen figyelmen kívül kell hagyni.* Ez azon hiba, melyet én rosszaltam, s így várható volt, hogy B. úr e támadásom ellen védi magát, azaz: előadja azon okokat és motivumokat, melyek következtében helyesen alkalmazta a követett módszerét; meggyőz engemet arról, — hogy nem követett el etymologiai erőszakoskodásokat, — hogy hangalaki egyeztetései a hangtani törvények alapján sérthetetlenek, — s hogy fogalmi hasonlításai nem oly vakmerők s nem annyira logikai összefüggés nélkül valók, a minőknek említett munkámban állítottam.

A helyett azonban, hogy e kívánt fölvilágosítást megadta volna, az én török-magyar szóegyeztetéseimet kritizálja ellenfelem, mely eljárásával körülbelül ezt akarja mondani: te magad sem csináltad jobban; ha te gáncoskodol az én hasonlításaimban, én is gáncoskodom a tieidben. — A reciprocitas törvénye szerint ez minden esetre helyesen van, csakhogy ezzel az általam felrótt hibák nincsenek jóvá téve. B. úrnak elég hosszú — vagy inkább hosszadalmas — kritikai feleletében egyetlen egy árva szócskát sem találok, a mely az én kifogásaimra vonatkoznék felvilágosításul, — de e helyett egész kritikai apparatusát az én szóegyeztetéseim ellen használja fel, még pedig olyan módon, a mely inkább vad szenvedélyességet, mintsem józan gondolkozási módot vagy tudományos objectivi-

tást árul el. Ezen eljárását nem tudom magamnak másképen megmagyarázni, mint úgy, hogy B. úr a maga etymologiai módszerét annyira hibátlannak s csalhatatlannak tartja, hogy minden másnak módszerében lehet hibát találni, csak az övében nem. Édes istenem! hiszen mindenki tudja, a ki a nyelvtudomány ezen ágával csak felületesen is foglalkozott, hogy a kutatás e terén épen olyan könnyen lehet tévedni, mint a mások hibáit kimutatni; mert semmi sem természetesebb, mint a homályba burkolt tárgyat félreismerni és különbözőleg magyarázni, — mint Dšelal-eddin Rumi a királyról és elefántról szóló meséjében oly találólag kifejezte. Tudom és tudtam is, hogy tanulmányomban, tudtomon kívül, követtem el hibákat; ²⁰⁾ s mivel B. úr megengedi, hogy gyakran hibáztott, sőt egy őszinte vallomása szerint etymológiáinak csak tized része érdemli meg a jövőt, — így a vitakérdés helyesen csak a hibák plus vagy minus voltára szorítkozhatik, és B. úr határozottan igazságtalan, ha azzal vádol, hogy én a hangtani és fogalmi viszonyok tekintetbe vétele nélkül, minden mód- és rendszer mellőzésével, egészen kényem-kezdem szerint jártam el a hasonlításban.

Míg ezt egyrésztől határozottan tagadnom kell, másrésztől nem emelhetem ki eléggé azt, hogy ugyanazon hibák, melyeket B. úr az én hasonlításaimban talált, az ő szóegyeztetéseiben sokkal feltűnőbb módon és prægnausabb formában feltalálhatók. Ha B. úr — az én szememben a szálkát meglátva, de a magáéban a gerendát észre nem véve — szememre hányja, hogy pl. az

oz (felnőni)	helyett uz
uš (kicsiny)	“ oš
iski (régí)	“ üski
our (védelem)	“ uur
togdak (túzó)	“ tūdak
őj (ídő)	“ üj
köt (ütü)	“ küt

alakokat hoztam fel, szántsándékos újításból, és így csalást követtem el, — mit mondjunk arra, ha látjuk, hogy többek közt pl. a

magy. id, üd (szent) és lapp čavdes (ganz)	
“ idő, üdő	“ vog. entáp (Gürtel)

magy. ez (dieser)	és finn te
« asszony	« zūrj. öksi (Herr)
asz-ni	« ész-t taheda (trocken) stb.

szókat azonosítja egymással?

Ugyanez áll azon kifogásairól is, melyeket bizonyos fogalmak összekapcsolása ellen tett, a mennyiben gáncsoskodik abban, hogy pl. a

gömb	és gombolyag	(511)
bedugni	« bezárni	(512)
él (acies)	« élesíteni	(471)
fekete	« fekete festék	(516)
meghajlítani	« lefektetni	(517)

fogalmakat rokonítom, s nézete szerint, ezen fogalmi árnyalatok szándékos hamisítások. Ilyen kritizálásra nincs joga az olyan etymologusnak, a ki a legkülönbözőbb, gyakran homlokegyenest ellenkező fogalmakat nem átallja rokonságba hozni egymással, s a ki összehasonlító nyelvészeti működésének úgy hangtani, mint fogalmi részében, legtöbb esetben, egyenesen a józan észszel daczoló eljárást követ.

Mind ennek daczára recensensem szüntelenül a maga módszerét dicséri, de hogy ez a nagyratartott csoda-teremtmény egyáltalában nem méltó azon bizalomra, melylyel B. úr viseltetik iránta, legjobban kitünik épen azon eljárásból, melylyel e módszert alkalmazta. Lássunk erre vonatkozólag néhány példát. Hogy a *nyelv* és *köldök* fogalmakat összeegyeztethesse, mind a két testrészt tulajdonképi jelentésének a «fityegő vékony test» alapfogalmat tartja; s hogy a fogalmi rokonságot egészen tökéletessé tegye, azon találmányával örvendeztet meg bennünket, hogy a *köldök* nem azt jelenti, hogy «Nabel», hanem *Nabelschnur*; mert — mint mondja — a kiöltött állati nyelvre, mely tehát lefityeg, meg a «*Nabelschnur*»-ra, mely szintén lefityeg, egyaránt ráillik a «fityegő vékony test» elnevezés. — És az ilyen eredményekre vezető útat-módot «módszer»-nek nevezik, de én úgy találom, hogy a «fityegő módszer» nevezet szabatosabban kifejezné ennek mivoltát. — A magy. *kisért*, *késért* (tentare) és mordv. *kiskéra* (csipni) azonosíthatása kedvéért azt találta ki B. úr, hogy a «tentare, explorare» elvont fogalomnak kifejezésére olyan igéket használtak, melyek a kipuhatolásnak

egyik vagy másik érzékkel való végrehajtására vonatkoznak. Tehát hogy valamit kipuhatoljunk vagy megkísértsünk, meg kell csípni az illető tárgyat vagy személyt, — így hangzik recensensem genialis fölfedezése! — A *szárny* és *ág* fogalmak azonosságának bebizonyítása czéljából úgy okoskodik B. úr, hogy a szárny tulajdonképen csak akkor szembetűnő valóban, mikor ki van terjesztve és szétfelé álló ághoz hasonlít, s ezen szemléletből van véve a «hadsereg szárnya», «épület szárnya» elnevezés. Tehát összecsucott helyzetben a szárny nem is hasonlít szárnyhoz?

Azt kérdem tehát, — hogy ez a módszer, mely az etymologiai speculatióknak ilyen gyönyörű virágait termi, megérdemli-e bizalmunkat, — s van-e joga B. úrnak, hogy szemrehányásokat tegyen másoknak a fogalmi rokonság dolgában?

De recensensem még tovább is megy, és az én hasonlításaimat — s néha azokat, melyek az ő etymologiai monstrumait veszélylyel fenyegetik — hamisaknak és csináltaknak állítja; mert bizonyos török szóknak eme vagy ama formáit előbbi munkáimban nem említettem föl, s mert az illető szókat a meglevő szótárakban nem találta meg. Már előbb is említettem, hogy az én szótáraim csak a kiadtam čagataj és uigur textusok megértéséhez szükséges szókat foglalják magokban; egyszerűsmind kiemelem azt, hogy tudomásom szerint eddigelé olyan török szótár nincs és nem is lehet, melyben e széles kiterjedésű nyelvnek összes szókincese, minden hangbeli árnyalatban s minden egyes, első-, másod-, harmad-rendű, jelentéssel, úgy összegyűjtve és rendezve volna, hogy az etymologia téveteg útain megbízható útmutatóul szolgálhatna. Nagyon természetes tehát, ha én — a török nyelveknek sok évi gyakorlati és elméleti tanulmányozása következtében — egyik vagy másik szónak hangalaki vagy fogalmi viszonyát illetőleg, a kizárólag theoreticus kutatók nézeteitől többször eltértem, — de azt, hogy ezen utóbbiak az eltérő adatok létezését kétségbe vonni, vagy ezeket csináltaknak és így szándékos csalásnak tartani — mint B. úr teszi — fel volnának jogosítva, azt, úgy hiszem, egy józan eszű ember sem ismeri el, hanem inkább az ilyen eljárást helytelennek és jogtalannak nevezi. Már pedig az ilyen, személyeskedéssé fajuló, kritikát B. úrnak épenséggel nem volna szabad gyako-

rolni; mert ha én ugyanazon fegyvereket használnám, sokkal jogosabban szemére hányhatnám a tudományos morál megsértését. Értem ez alatt azon magyar szónak erőszakos ugorosítását, melyeknek török eredete a napfénynél világosabb, a mit bizonyára B. úr szeme is észrevett, de mindamellettt azon fáradozik, hogy e szókat semmiféle korlátot nem ismerő, bűvészmódszerével ugor nyelvterületbe kebelezzze. Ezen erőszakos, de egyszersmind hiábavaló törekvésre szolgáljanak például a következők.

1. *orsó* = tör. *uršag, uršuk* (Spindel), az *ur-, or-* (forogni) igéből származott nomen verbale *-ag, -uk* képzővel, mely a magyarban *ó*. — De B. úr, ezt figyelmen kívül hagyva, nem átallja ezen kész, kétségtelen török szót a maga által kitalált ugor *v.g.r* (forogni) alapigéből származtatni, ámbár a tényleg létező *ur-, or-* igétöböl *š* frequentativummal s *ak, uk*, (= *ó*) nom. verb.-képzővel alakult *ursag—orsó* minden phantasticus deductio nélkül, a legegyszerűbb és legtermészetesebb módon megmagyarázható.

2. *olcsó, ócsó* = tör. *učuz, užuz*, az *uč-, už-* (elfogyni, csekély lenni) igéből *-uz* igenévi képzővel. B. úr mégis ezen *olcsó* szót — melynek tulajdonképi jelentése «csekély, kevés» s melybe az *l* hang a hamis analogia hatása következtében toldott be — a finn *halpa* (vilis) és čer. *šoldo* (vilis) szókkal azonosítja és egy fictiv *olo* (inferus) töből származtatja, szándékosan ignorálván azt, hogy itt az *l* épen úgy nem tartozik a tőhöz, mint pl. a *csolk, éldes, koldús, szolnok, pélpá, Miskolcz, gyümölcs* stb. szókban.

3. *ól* = tör. *agil* (vagy *ail*), *uul* (istálló, udvar, bekerített hely a juhok számára). Ez tehát szemmel látható egyezés, de B. úr erről mitsem akar tudni; egészen naivúl megjegyzi, hogy az *ól* ma bizonyos épületet, sőt talán házat is jelent, s mégis a kitalált ugor *ol-* (aludni) igéből magyarázza, mely szerint *ól* jelentése «alvó hely», — s mindezt csak azért teszi, hogy a török analogon elől kitérjen!

4. *orom* (Gipfel, Spitze, oberste Theil) = tör. *urun* (fekvésre vagy ülésre való emelkedett hely, trón, ágy, domb és átvitt értelemben «rang», t. i. magas hely v. állás). Mind a két szónak alapjelentése: «kimagasló, vagy felső rész» (v. ö. a rokon

borun, burun = orr, hegyfok, legelső); hangalaki tekintetben sincs kifogásolni való, — s ennek daczára «moralis» recensensem «ugor alapalak»-ot és «alapfogalmat» csinál e kétségtelen török szónak. Ugyanis «tectum, Dach» jelentést tulajdonítván neki s azonosítván az *árny* (szerinte: armo, arnyo) szóval, így ez *orom* szót «árnyéktartó» jelentésben, a vog. *tarom* = ég (azaz: föld fedele, a föld árnyékolója!) szóval egyezteti. És ezt nevezi B. úr tudománynak!

5. *ér-ni* (reichen, anlangen, gelangen és reifen) = tör. *er-, ir-* (anlangen, gelangen, reifen). Mind hangalaki, mind jelentésbeli tekintetben tökéletes az egyezés; B. úr mind ennek daczára azt állítja, hogy a magy. *ér-* a finn *kerkeä* igével azonos.

6. *ész* = tör. *es, is* (ész, elme). Ennek ellenében B. úr a vog. *ostal, estal* (unverständlich, ungelehrig) és osztj. *ožla* (u. a.) szótat elébbvalóknak tartja.

7. *erő* (Kraft, Stärke) = tör. *erük, eriv*. E szó Budagovnál, egyebek közt, ezt is jelenti: *могущество*, azaz: Kraft, Stärke, Macht, tehát: erő, a Codex cumanicus 142. l. *eruv* (olv. eriv) = vis. Ezen hasonlítást B. úr erőnek-erejével helytelennek akarja bizonyítani. Ugyanis azt mondja, hogy Budagovnál *ايروك* van, mintha nem tudná, hogy *اي* szókezdet többször *e*-nek olvasandó, — s hogy *erik* nem jelent egyenesen «erő»-t, a mit a *могущество* és vis-féle értelmezés megczáfol. Mindezen gáncoskodásnak az az oka, hogy ő az *erő*-t a vog. *noagre* és finn *jerkeä* szókkal egyezteti. Tehát B. úr nyelvtudománya és módszere szerint a *noagre* és *jerkeä* jobban hasonlít *erő*-hez, mint az *erük, eriv*!

8. *ép* (integer) = tör. *ep* (Fertigkeit), *ep-le-*, *ep-te* (verbessern, herrichten), *ep-lü* (geschickt), *ep-it* (fertigmachen), *ep-il* (hergestellt sein), stb. B. úr ismét nem akar tudni e török példákról, hanem belebotlik a vog. *älpi* (Leib, Körper) és osztj. *el* (Körper) szókba, melyeknek fogalmi egyezését a magy. *ép*-pel úgy magyarázza, hogy az osztj. *lovat* jelentése «Grösse, Wuchs, Statur» — a mi közel áll a «Körper»-hez — másrészt pedig «ganz», minélfogva a «test» jelentésű ugor szók bátran azonosoknak vehetők az «integer» jelentésű magy. *ép* szóval.

Ezen etymologiai boszorkánytánczok mulatságosak lehetnek az olvasóra nézve, — de a magyar nyelvtudomány iránt

érdeklődő kutatót mélyen elszomorítják, s annál inkább, mert az ilyenek csak úgy hemzsegnek B. úr könyvében; s vannak ebben ezeknél még szörnyűbb dolgok is, de én most csak néhány példát akartam idézni, hogy megmutassam: mily könnyen és jogosan lehetne B. urat szándékos ferdítéssel vádolni, s mily gyakran mellőzi szándékosan az általa is eléggé ismert török analogonokat, csupán azért, hogy kedvencz theoriáját háborítatlanul fölépíthesse.

Mint mondtuk, semmi sem volna könnyebb, mint a vádra váddal felelni, de mivel ez a kritika és antikritika tulajdonképi czéljával ellenkezik, és a kölcsönös felvilágosításnak nem válik hasznára: ezért inkább sine ira et studio azon motívumokat kutatjuk, melyek B. urat ezen képtelenségek makacs védelmezésére indították és így az ő etymologiai erőszakosságainak tulajdonképi okaiul tekintendők. — Első helyen találjuk itt megingathatatlan bizalmát az összehasonlító nyelvészet azon principiumai iránt, melyek e tudomány megalapítása óta gyakran és lényegesen megváltoztak, sőt a melyeknek szilárdsága ma is kérdéses és többek által még is támadtatott. Ide tartozik mindenek előtt a *vegyülék-nyelv* (Mischsprache) kérdése, melynek létezését a régibb nyelvtudósok tagadták, az újabbak pedig mellette nyilatkoznak. Régebben azt hitték, hogy *vegyülék-nyelvek* már azért sem létezhetnek, mert a vegyüléki jellem momentumai csak a szókincsre, s nem egyszersmind a hang- és alaktanra is, terjednek, sőt a szókincsből is csak névszókat vesz át egyik nyelv a másikból, de igéket nem. Hogy ezen elv alapján hibás és tarthatatlan, bizonyítja az én előbbi argumentumaimon kívül (A magyarok eredete 267.) a mordvin és votják nyelv, melyek egész sereg igét és grammatikai formákat vettek a törökségből, tehát nemcsak szótári, hanem alak- és hangtani tekintetben is eltörökösödtek. Továbbá többi közt a *huzvares* nyelv, mely tiszta iráni jellegű igéit arab conjugatio szerint használja, valamint több afrikai nyelvnél is tapasztalható, hogy egy-egy declinációban más különböző nyelvek ragozásai előfordulnak. Erre azonban ezt a megjegyzést hallom: de hisz a nyelv szerkezete, a nyelv belső formája mégis *ugor* maradt! Kétségen kívül *ugor is*, — felelem rá; de legyen szabad kérdezniem, vajjon a magyar nyelvben ez a kizárólagos ugor

nyelvszerkezet teljes bizonyossággal kimutatható-e? Erre határozott „nem”-mel kell felelnem; mert az ilyen (t. i. minden kétséget kizáró) grammaticai rokonságnak eddigelé napfényre hozott bizonyítékai épen olyan kiereszakoltak és tarthatatlanok, mint a szókincsnek közelebbi rokonsága mellett felhozott érvek: sőt azt is merem állítani, hogy azon argumentumok, melyekkel B. úr a grammatikai rokonságot bizonyítja, még sokkal erőszakosabbak és nevetségesebbek, mint azon híres módszere, melyen *Magy. Ugor Ő. Szótára* alapszik. Valamint nem tagadtam azt, hogy a magyar nyelvben jelentékeny számú ugor szókincs van, épen oly kevéssé jutott eszembe egyik vagy másik magyar grammatikai formának ugor eredetét kétségbe vonni. Ugor tulajdonság pl. az igének alanyi és tárgyias ragozása, míg a genitivus *nak-nek* ragja, az accusativus *t*-je, a locativusi *tt*, lativusi *á-é, vá-ré*, allativusi *ra-re*, a főnévi számnevek *ó-ö* képzője (kettő, hármó-nk, négyő-nk stb.), sok ige- és névszóképző, több viszonyzó, a praeteritum *t* képzője, a gerundium *ván-vén* formája stb. stb. mind a törökség megfelelő ragjaival, illetőleg képzőivel azonos, ú. m. genitivus *nink* (a *nenk* = Besitztó szóból), accusativus *ti*, locat. *ta-te*, lativus *a-e, ja-je, ga-ge*, allat. *ra-re, ru-rü*, substantivumi számnév *ao-eö, ő, ü*, (bireö-pirü, ikeö-ikö, ücö stb.), *t, d* praeteritum-képző, *ban-ben* gerundium. — Mindaddig tehát, a míg a magyar nyelvnek túlnyomólag, vagy inkább kizárólag *ugor szerkezete* tisztán és kétségtelenül be nem lesz bizonyítva, nem pedig úgy, mint ezt B. úr erőszakos módszerével tette, én mindaddig megmaradok azon nézet mellett, mely hiszi a vegyülék-nyelv, létezését és a magyart ilyen nyelvnek tartom.

A második hiba, melybe esett B. úr a nyelvészeti elvek vakon követése által, azon, nem kevesebbé kétséges principiumba vetett erős hite, a mely szerint két nyelv közelebbi rokonságának jele a *számnevek* és *testrészek* egyezése, sőt ez a szorosabb rokonságnak *conditio sine qua non*-ja. A finn-ugor rokonság hirdetői az összehasonlító nyelvészet e nádparipáját már csaknem agyonlovagolták, és agyba-főbe dicsérték, de én mind a mellett kétségbevonom előnyeit, sőt egész nyiltan vaknak és sántának állítom. A nyelvtudósok e dologban is, mint sok egyébben, csak az árja és sémi nyelveket tartották szem előtt, s

a szabályokat kivétel nélkül valóknak állították, ámbár ez teljességgel nem igaz. Erre nézve a *mongol* nyelvet hozhatom fel például, a mely grammatikai formáiban és szókincsében feltünő rokonságot mutat a törökséggel, s melynek a török nyelvekkel való szorosabb összefüggését B. úr is elismeri (*Nyelvtud. Közl.* XVI. k. 144—152.); s mind ennek daczára 20 mongol testrészszó közül csak *egyetlen egynek* akad testvére a törökségben, valamint a mongol számnevek (1—100) közül is legfőlebb a *dörben* (négy) egyeztethető a török *tört*-tel.²¹) S most már e miatt lehet-e tagadni a török és mongol nyelvek szorosabb rokonságát? Ezt nem, hanem annál inkább az említett principium életrealóságát. Továbbá ezen principiumot hogyan lehet összhangzásba hozni a magyar testrész-szók nyelvi jellemével, — midőn a *fej* (tör. *paj*), *orr*, *ór* (tör. *bor-un*), *hát* (tör. *kat*), *új* (tör. *ölü*), *nyak* (tör. *jaka*), *mell* (tör. *imel*, *imejl*),²² *homlok* (tör. *kamak*), *kar* (tör. *kar*), *térd* (tör. *tiz*, *čir*), *derék* (tör. *dírek*), *köldök* (tör. *kindik*), *köröm* (tör. *tírmak*), *szakál* (tör. *sakal*), *bajusz* (tör. *bijik*) stb. egész világosan török eredetre útalnak, — s midőn maga B. úr is 9 esetleg 17 magyar testrész elnevezést török eredetűnek tart (*Nyelvt. Közl.* XVII. 449.). Ama principium szerint azt kellene fölteni, hogy a régi magyarok fej, mell, új, hát, nyak, kar, homlok, térd stb. stb. nélkül jöttek világra, s testök ezen részeit később vették a törököktől. Theoriákat felállítani a legkönnyebb dolog; csak hogy — fájdalom! — az összehasonlító nyelvtudomány igen sok theoriája születésekor egyúttal meg is halt!

Ezen kétséges principiumokba vetett erős hitén kívül, a kritikának teljes hiánya volt az, mely B. urat vad etymologizálásra és féktelen tudóskodásra ragadta. Külföldön az összehasonlító ugor nyelvészet terén leginkább olyan tudósok működtek, a kik részint mint született finnek e theoria irányában elfogultak valának, és a törökséget nem ismerték annyira, hogy teljes objectivitással járhattak volna el; részint olyanok, a kik széles körre kiterjesztett kutatásaik miatt nem szerezhették meg a magyar, ugor és török nyelvek azon intensiv ismeretét, mely a helyes ítélet alkotásához okvetlenül megkivántatik; — mert azon philologusok nyelvismerete, a kik egy grammatikát átolvasnak és egy szótárt zsebökben hordanak, — nekem sohasem

tudott imponálni. — Azt lenne az ember, hogy nálunk, Magyarországon, hol ez a kérdés nemzeti és tudományos szempontból hívja fel az érdeklődést, kritika tekintetében jobb lábon állott a dolog, — de, fájdalom, nem így van. Már 20 év óta etymologisál B. úr, a nélkül, hogy a kritikának csak neszt is hallotta volna; mert az erre alkalmas egyetlen szaktársa, t. i. Hunfalvy P. úr, csak néhány megjegyzésben árulta el, hogy az ilyen nyelvészkedéssel nincs megelégedve, különben pedig óvakodik attól, hogy teoriájának fő matadórját megtámadja. És így megértük, hogy a bírálati jelentést, a melynek alapján kapta B. úr összehasonlító szótára az akadémiai nagy díjat, olyan akadémiai tagok írták meg, a kik a magyar, szláv, latin és görög nyelvben jártasak ugyan, de az altaji nyelvekből édes-keveset, vagy egyáltalában semmit sem tudnak, s így a legkisebb lelki furdalás nélkül állíthatták, hogy e munka «óvatosan eljáró szigorú módszernek érett gyümölcse», nota bene ez a munka, melyről maga B. úr — épen a nagyon is gyakran mellőzött «óvatosság» érzetében — mondotta, hogy a benne foglalt nyelvészeti eredményeknek talán csak tized része érdemi meg fennállását!

Ilyen téves felfogásnak és ilyen kedvezőtlen körülményeknek tulajdonítom B. úr nyelvészeti tévedéseit és hibáit, nem pedig szántszándékos ferdtetésnek, mint ő állítja rólam. Miután B. úr a magyar nyelvnek kizárólag finn-ugor jelleméről a priori megalkotott véleménynyel fogott a hasonlítás munkájához, s miután már egyszer neki iramodott, valamint a szemzöt viselő mely sem jobbra, sem balra, hanem csak egyenesen maga elé láthat, úgy rohant ő is hegyen-völgyön, tuskén-bokron keresztül, a nélkül, hogy meg lehetett volna állítani; a török analogonokat, melyek oldalt valának, nem láthatta, mert távolból intett feléje a cél: a magyar szókincsnek tökéletes elugorosítása; és így az is megtörtént, hogy sok, előtte különben ismeretes arczot félreismert, mivel a végcél iránti forró szeretettől káprázó szemei mindent ugornak láttak, és e káprázatos extasis olyan szellemi monstrumok, agyrémekek alkotására vitte, melyek nemcsak az etymologia terén, hanem általában a speculativ tudományokban páratlanul állanak.

S ez a körülmény annál sajnálatra méltóbb, mert ezzel B. úr munkájának különben egészséges részére is a betegség

árnyékát vetette, és a magyar összehasonlító nyelvészetet előre tönkre tette. Azon véleményben tehát, hogy a kezdet gyakran hibás és hiányos, de e hibák- és hiányokból később életrevaló módszer fog kinőni, a legjobb akarat mellett is, csak a magyar nyelv tisztán ugor elemeinek kiderítésére vonatkozólag osztozhatunk, nem pedig a szókincs és alaktan egyes részeinek eredetét illetőleg. Azt is kell tudni, hogy B. úr etymologizáló működése a magyar szókincs családosításának nagy kárára van, a mennyiben az egyes szóknak bizonyos családokba sorozásában a legborzasztóbb confusiót csinálta. B. úr pl. az *arat* (814), *tarol* (demetere, 202), *sarló* (340) és *törül* (244) szót egy családba tartozóknak állítja, pedig ezek mind külön-külön szócsaládba valók, így az *arat* = tör. *ora-*, mindkettő a «vágni» jelentésű *or*, *ar* töből; *tarol* = tör. *tazla*, a *taz*, *tar* «kopasz, kahl» töből; *sarló* (vagy *salló*), melynek régibb formája *csalló*, a *čal* (és kirgizes) *šal* «vágni», igéből; *törül* = tör. *sür-*, *sürle*, a *sür*, *tür* «dörzsölni, súrolni» igetöből. — Szintén egy családba sorozza B. úr az *út* (968), *üz-ni* (978) és *ok* (919) szót, csinálván számukra egy ugor *v.g* «currere, fluere» gyököt, pedig az *út* világosan a tör. *öt-* «elmenni, elhaladni» ige-családba tartozik, melynek származéka többek között a čag. *öt* (Weg, Uebergang), osm. *öte* (átmenő hely), *ötüş* vagy *ötiin* (átkelés, átmenés; Lehčei Osmani); az *üz-* a tör. *iz-*, *ize-* (nyomozni) igével levén rokon, az *iz* (nyom; v. ö. magy. *iziben*) származéka; végre az *ok* (ratio és causa, dialectice: ész, értelem, v. ö. «csupa «ok» (= ész) ez a gyerek», *ok-talan* = ész nélküli) szemmel láthatólag az ujjg. *ok* (értelem, ész), *okuš* (értés, felfogás) szókkal egyezik. — Egy szócsaládba tartoznak B. úr methodusa szerint a *koldús* (kódús, kúdús) és *hajó*, t. i. a B. úr által alapított ugor *k.g.* «currere, fluere» családjába; holott a *kódus* (a kódorog-nak gyökbeli rokona) nem más, mint a tör. *kuduš* (koldulva kóborgó dervis), a *hajó* pedig: tör. *kajuk*, *kajik* (hajó) a *kaj-* (csúszni, sikamlani) igéből. — Ellenben elválasztja B. úr a *szid-* (schimpfen) és *szégy-en*, népiesen: *szígy-en* szót, külön-külön családba osztván, pedig egészen világos, hogy ezek töve, a *szid*, jésülve *szígy-* a tör. *sög-*, *süg-* (schelten, schimpfen) igével egyezik. — Továbbá a *tür-* (dulden) és *tart-* igéket is egy szócsaládba kebelezi, semmit sem gondolva azzal, hogy a *tür* ige a tör. *tüz*

(dulden), a *tart* pedig a tör. *tart-* (dauern, wahren, anhalten) analogonja. — A *kebel*, *köbel* szót a *töp* (töpni, töpöröd-, töpped) igető családjába sorozza, mert a «sinus» alapfogalmának a «plica»-t tartja; pedig a *keb*, *köb* tö láthatólag a tör. *keb*, *küb*, *güv* tö családjába tartozik, mely az ujj. *küben*, *keben* (Zutrauen haben, stolziren, sich brüsten) szótól származik, s így a m. *kebel* szó a «hohl, Höhlung» alapfogalmat fejezi ki, melyből aztán tropice «Busen, sinus» lett, mint ezt a német *Busen* és *Meerbusen*, a magy. *kebel*, esetleg *köböl* és *öböl* (Meerbusen) szóknál látjuk.

Továbbá a magyar nyelvtudomány B. úr etymologisáló eljárásából kevés, vagy épen semmi hasznót sem húzott; mert mind e mai napig nem derítette ki azon hangtani különbséget, melyet a mai irodalmi nyelvnek egyrészt a nyelvjárásokkal, másrészt a régi nyelvvel való összehasonlításában tapasztalunk. Azon eredmények, melyeket az ugor-magyar nyelvhasználat eddig elért, még nem tanítottak meg bennünket arra, — hogy eredetileg milyen alakúak voltak azon szók, melyek *é—i*, vagy *ó—ö*, vagy *ly—j* hangkülönbséggel páros alakban használatosak; — hogy az *l* hang mely esetekben tartozik a *tő*höz s mely esetekben szerepel a hamis analogia hatásaképen, mint ezt mi az *olcsó* (ered. *ócsó*), *óta-öte* szóknál kimutattuk, mely esetekben B. úr *ol-* tött vett föl (ol-csó és ol-ta). A ma is ismeretlen etymonokról nem is szólok, mert e téren a finn-ugor nyelvészet szégyenletes kudarcot vallott; mire nézve csak két példát említek föl. A *mind*, *mend* szót pl. úgy magyarázza meg B. úr, hogy erőszakos módszerével összefüggésbe hozza a *mi* (quod) határozatlan névmással, melynek ismétléséből, meg egy bizonyos *d*-nek hozzájárulásából, származott a *mi-mi-d* alak s ebből lett a *mind*. Pedig a *min-* tö nem egyéb, mint a tör. *mün* (tömeg, számos), melyből alakult a *min-g* (ezer) számnév s valószínű, hogy az egész *mind* alak egyező a *ming*-vel. (Az alaki egyeztetésre v. ö. magas—madas, bögre—bödre, kised—küsdeg, csög—csöd stb., a jelentésbeli különbséget illusztrálja a *tömen* (igen sok és tizezer), magy. *tömény* = sok és ezer (Moln. A.). — Nem kevesebb érdekes a magy. *jonh*, *joh* (*inh*, *énh*) szónak magyarázata, melynek jelentése «cor, viscera», azaz általában «belső rész». B. úr t. i. azon genialis gondolatra jött, hogy mivel van egy *ihas* szó «szomjas» jelentéssel, melynek eredeti alakja

— quo jure? — *jonh-os* volna, — s mivel a «belső rész» a *szomjúság* székhelye (mintha a szeretet, harag, öröm, vagy más érzéseké nem volna!): ennél fogva a magy. *jonh—inh* jelentése tulajdonképen *szomjúság*, vagy akár a *szomjúság* székhelye — mintha «ember» és «ház» azonos fogalom volna, mert amaz emebben lakik! — és így a finn *jano* = *sitis*, szóval azonos. Ez a nagyszerű gondolat már maga is méltó az akadémiai nagy díjra! — Én a magam részéről nem merem megoldani ezen etymologiai talányt; csak azt említem meg, hogy a *jonh* és *inh* alakok hangtani viszonya a m. *irha* — tör. *jargak*, m. *irgalom* tör. *jargula* (Gnade, gnädig sein), m. *írni* — tör. *jaz-* stb. szók közt is feltalálható, s e szerint itt csakis *joh*, *jonh* vagy *inh* alakot vehetünk fel etymon gyanánt.

Mint mondtuk, B. úr ezen erőszakolt etymologisálásával sokat ártott a magyar nyelvészetnek, mert azon philologiai speculatiók, melyek az ő kutatásainak eredményeire vannak építve, alapjokban tévesek és tarthatatlanok. Ezen kívül olyan hibát is követett el B. úr, a mit legjobb szándék mellett sem lehet nyelvészkedési túlbuzgóság eredményének tartani. Ez alatt értem azon apodicticus eljárást, melylyel *etymologiai fölfedezéseit* — *melyeknek erőszakolt és ész-ellenes voltát mindenkinek be kell látni, melyeket ő maga időközönként desavouál, vagy más és másképen magyaráz, s a melyek csak fölhevült és féktelen phantasia vakmerő hypothesiseinek tarthatók — e fölfedezéseket valóságos dogma alakjában tukmálja a magyar közönségre, mely dogmák nemcsak felsőbb tanintézetekbe jutottak be, hanem okai lettek annak is, hogy a rajtok alapuló téves tanok és elvek a közép- és elemi iskolákat is elárasztották.* Hogyha valamely régi, már kihalt nyelvről volna szó, senkit sem aggasztana az ilyen vad theoretisálás csodaszülöttje; de ha egy erőteljes nép nemzeti nyelve forog szóban, nem szabad volna annak megtörténni, hogy a nemzeti nyelvészet fiatal csemetefájába erőszakolt és dőre hypothesisek oltatnak be, melyek azt növésében gátolják, és majdan termő képességét megbénítják. Mindeddig semleges helyzetben csak néztem, néztem B. úr ilyenén működését, de végre türelmem elfogyott, s kötelességemnek éreztem «megállj»-t kiáltani. Nagyon jól tudtam én azt, hogy engem, mint egyest, a már elvakítottak és tévútra vezetettek seregében alig fognak meghallgatni, de vigasz-

tal az a mondás, hogy: «dixi et salvavi animam» s az az erős meggyőződés, hogy jön idő, mikor a magyar tudomány pirulva tekint e korszakára.

Miután az eddigiekben Hunfalvy és Budenz urak kritikájára megfelelttem, és bebizonyítottam, — hogy az inkább szenvedélyből és önhittségből eredő, mintsem tudományos alapra épített kifogásaikat könnyű szerrel meg lehet czáfolni, — s hogy ők a kritika természetét és szabályait megsértik, mert az ellenfelők által kinyilatkoztatott vélemény-különbséget szándékos ferdítésnek igyekeztek feltüntetni: immár nem szükség bővebben magyaráznom, hogy miért írtam meg s tettem közzé a magyarok eredetéről szóló tanulmányomat. Azon kétkedés, illetőleg ellenkező vélemény, melyet kifejezésre juttattam, annál inkább jogosult volt, mert Hunfalvy és Budenz urak, a megoldandó kérdés lényegére vonatkozólag, egészen különböző nézetben vannak; a mennyiben az utóbbi csak a nyelvnek, az első pedig a nyelvnek és népnek egyaránt vindicál ugor jellemet. Most, miután már a B. úr védelmezte theoria tarthatatlanságát bebizonyítottuk, a magyarok ugor eredetének épülete, melyen H. úr évek óta dolgozik, magától összedől. — Míg B. úr megengedi annak lehetőségét, hogy a magyar nép tisztán török eredetű, addig a finn-ugor iskolának egy másik híve, Barna Ferdinánd, már tovább megy és így nyilatkozik: «A két elemnek, t. i. az ugornak és török-tatárnak, mint szülőknek egymással házassági szövetségbe léptével támadott aztán e viszonynak gyümölcseül egy harmadik, a magyar nyelvet beszélő magyar nemzet. Melyiket tekintsük itt apának, melyiket anyának, az, azt hiszem, teljesen mindegy, ítéljen felőle kiki úgy, a hogy legjobban szereti.»²³⁾ Barna úrra nézve egészen közönyös az, hogy a szülők közül, melyik volt a török s melyik az ugor, de reám nézve már azért is nagyfontosságú ennek pontos tudása, mert a természet örök törvényei szerint a gyermek a szülők egyikének tulajdonságait prægnavansabb formában hordja magán, mint a másikéit, s mert bebizonyítottam, hogy a magyar népen határozottan a török-tatár eredetnek physical és psychical jellemvonásai képezik az átörökölt tulajdonságok hasonlíthatatlanul erősebb és

uralkodó részét. — Különben az eddigi engedmény, a finn-ugor theoria védőinek részéről, már jelentékeny haladás ezen ethnologiai problema megoldása felé. Évekkel ezelőtt, mikor H. úr egyeduralkodója volt e térnek, a világerő sem lehetett volna szó a magyaroknak részleges török voltáról; mert a «nyelv» és «nép», illetőleg: nyelvűség és nemzetiség fogalmak összezavarása következtében, a mit H. úr csinált, az ilyen különbség észrevevésére képtelen nagy közönség szemében, a magyarok töről szakadt finnek vagy ős-ugorok voltak.

Hogy e vastag tévedés immár eloszlott, s így egy lépést tettünk előre, annyival örvedetesebb, mert ebből világosan láthatjuk, — hogy azon hitetlenség és ellenszenv, melylyel a magyar nép nagyobb része viseltetett a H. úr által kivívott eredmények iránt, alapjában egészen jogos és helyes volt, — s hogy a magyar közönség hitetlenségének — melyre H. úr oly gyakran panaszkodik — indoka nem a hiúsági érzelem, hanem a — mondhatnám — ösztönszerű, de nemzeti traditióra támaszkodó, helyesebb ítélet, a józan értelem.

Reményem, hogy honfitársaim ezután is óvatosak lesznek, s a fölszentelt nemzeti hagyományból eredő s a józan belátás által helyben hagyott nézeteket nem áldozzák fel agyrémekek teremtő theoreticus tudósoknak; mert a mint az ethnica eredet kérdésében a magyar nép hite és meggyőződése triumphál, úgy a nyelv mivoltának meghatározásában is az ő ítélete lesz érvényes. Egyik a másikat fogja kiegészíteni; a modern tudomány vívmányaira alapított, elfogulatlan nézetek pedig nem engednek helyet az olyan eljárásnak, melyet H. úr teremtett és követett, hogy t. i. a nemzeti hagyományok vezérlő fáklyáinak eloltása által, az őstörténelmet minden fényétől megfosztani törekedett.

J E G Y Z E T E K.

¹⁾ Lásd: *Nyelvészeti Észrevételek* Vámbéry Armin «*A magyarok eredete*» című munkájára. *Nyelvtudományi Közlemények*. XVII. kötet, 3. füzet, 412—484. lap és XVIII. k. 1. f. 1—34. lap.

²⁾ *Nyelvtudományi Közlemények* XVI. k. 1. füz. 121. l. jegyzetben.

³⁾ L. *Akadémiai Értesítő*, 1854, 13. lap.

⁴⁾ L. *Magy. Akad. Értesítő*, 1862, II. köt. 158—190. l.

⁵⁾ E kihagyott szók a következők: kan, kankalék, kaptár, kár, kecske, kép, kepe, kéve, kita, konok, kög, kölcsön, költ, kölyű, könyv, köpű, kút.

⁶⁾ L. *Magy. Ug. Össz. Szótár*, IX. lap.

⁷⁾ A *Magy. Tud. Akadémia Értesítője*, XIV. évf. 8. sz. 145. l.

⁸⁾ B. úr Budagovra támaszkodik, a ki az arab بكتاش-t *bengtaš*-sal írta át; pedig hogy ez csak *bejtaš*, *begtaš*-nak hangzik, azt leg-jobban bizonyíthatja Ahmed Vefik írásmódja. (V. ö. Lehcei Osmani I. 278. l.)

⁹⁾ A Budagovnál levő بكتاش *bektaš* a török Kamusból van véve, a hol a مشرب *mesreb*-bel (Naturel) együtt fordul elő: *bektaš mešreb* = dervistermészetű ember, azaz: békés, csöndes természetű, békeszerető; mert a Bektaš-rend tagjai, valamint a dervisek általában, békeszeretet által tűnnek ki, és így Ahmed Vefik pasa بكتاش *bektaš* (nem pedig بكتاش *bektaš*) szót így fordítja معادل és كفو. A Budagovnál levő بگدش *bengdeš* csak tollhiba بگزش *bengzeš* helyett (iehát ن van ; helyett, a mi azt jelenti *hasonló*, a بگزر *bengze*- (hasonló lenni) igéből, s épen olyan alakú, mint a čag. اوخشاش *okhšas* (= *hasonló*) az *okhša*- igéből.

¹⁰⁾ L. *Lehcei Osmani*, II. 1227. l. Így mondják pl. *dag jakusi* = a hegy felső része, teteje, mely a *dag ajagi* (a hegy lába, alsó része, töve) kifejezés ellentéte; továbbá: *jakasindan tutmak* = felülről, felső részen megfogni, míg: *ajagindan tutmak* = alul megfogni.

¹¹⁾ Lásd a ياتخلق szót Ahmed Vefik pasa szótárában. — Ujabb-kori nyelvhasználat szerint *jakalik* = Steifkragen; továbbá Bud. II. 535.

¹²⁾ V. ö. csizma-*talp*, szán-*talp* stb., melyek szintén a *talp*-nak «alsó rész» jelentését illusztrálják, minthogy pl. a csizma talpa alatt nem a szárát szokták érteni.

¹³⁾ *Nyelvt. Közlemények*, XVI. k. 1. füz. 144. lap.

¹⁴⁾ Az 1850. évben kezdtem meg a török nyelvek tanulását és 1856-ban jelent meg az első fordításom török eredetiből, az akkori *Új Magyar Múzeumban*.

¹⁵⁾ Lásd *Csagataische Sprachstudien*, 200. lap.

¹⁶⁾ Lásd: *I. Abtheilung. Sprachtexte und Wörtersammlung*. Helsingfors, 1880.

¹⁷⁾ Ambár e szó Vologodszki szótárában is — melyből B. úr vette — «Weideplatz» jelentésű, csak hogy a magy. *söre* szóval egyeztetesse, ráfogja a «hihetőképen Rindvieh» jelentését, úgy okoskodván, hogy «Weideplatz» és «Vieh, Rindvieh» azonos, vagy legalább is rokon fogalmak. Ezen az alapon az «ebédlő (terem)» és «ember» fogalmak egybekapcsolása is jogosult.

¹⁸⁾ Láthatja a t. olvasó, hogy B. úr szempontjából sokkal czélszerűbb volt a *nol*-nak ezen jelentését (t. i. nyil) felhozni, a mi pedig Ahlquistnál csak hatodik jelentése.

¹⁹⁾ Azon fölvételemre, hogy e szónak *j* kezdő consonans nélküli alakja is van, azt jegyzi meg B. úr, hogy az *umurta* alak egy török dialectusban sem fordul elő, a mit nekem mint turkologusnak tudnom kellene. De talán mégis előfordul! t. i. az azerbajzaniban, hol az *üre*k (jürek helyett), *üz* (jüz helyett), *üksek* (jüksek helyett) és hasonló alakok is megvannak (l. az azerbajzani költeményt kézirat-gyűjteményemben)

²⁰⁾ E tévedések közül néhányat könyvem harmadik kiadásában — melyen most dolgozom — ki fogok javítani, s mint hogy ezekre B. úr figyelmeztetett, nem fogom elmulasztani köszönetem nyilvánítását.

²¹⁾ a) A testrészek nevei:

	török	mongol
fej	baş, paj	tologaj
szem	köz	nidun
fül	kulak	ökin
orr	borun	khabar
száj	agız, aız	aman
fog	tiş, diş	şidun
nyelv	til, dil	kelen
láb	ajak, atak	köl
kéz	el, elik	gar
új	barmak, üle	khurugun
váll	omuz	mürüm
mell	kögüs	epcigün
hát	arka	nirugun
térd	tiz	ebuduk
agy	bejin	öimügen
sziv	jürek	zirüken
torok	bogaz	khologaj
máj	bagır, baur	eligen
tüdő	öpke	aguşki
epe	öt	sösün.

b) A tőszámok:

	<i>török</i>	<i>mongol</i>
1	bir	nigen
2	iki	khojar
3	üç	gurban
4	tört	dörben
5	biş	tabun
6	altı	zırgugan
7	jeti	dologan
8	sekiz	najman
9	tokuz	jisun
10	on	arban
20	jigirmi	khorin
30	otuz	gučın
40	kırk	döçin
50	ellik	tabin
60	altmış	zıran
70	jetmiş	dalan
80	seksen	majan
90	soksan	jeren
100	jüz	čagun.

²²⁾ V. ö. *ایملداش imel-das* a karakirgizben: mell-társ, kebel-barát.

²³⁾ Vámbéry A. *A magyarok eredete* cz. műve néhány főbb állításának bírálata» 97. lap.

²⁴⁾ Igaz, hogy az ugor nyelvek tanulását miniszteri rendelet tette kötelezővé a philosophiai facultáson, de egy minisztertől nem lehet megkivánni, hogy ilyenféle dologról kritikát mondjon, s így csak azon szakembereket illeti a vád, a kiknek tanácsára kiadatott a rendelet.

P Ó T L É K.

Mutatvány azon szóegyezésekből, a melyeknek általam történt mellőzését Budenz József úr, munkája kedvező bizonyítéka érdekében, sajnálta.

5. *kanyarod, kanyarul* = *flecti, curvari*,

igét B. úr összefüggésbe hozza a *karika* (annulus) szóval, oly formán, hogy a *kanyar-* tő metathesis-sel lett *karany-*ból.

Ez a *karany* csak *fictiv alak*, melynek fölvételére a székely *karamit* nem jogosít fel. Sokkal közelebb járunk tehát az igazsághoz, ha a *kanyar-*ban a tör. *kaj* (hajlítani, görbíteni) tőnek megfelelő *kany-* gyököt sejtjük; a mint a tör. *kajır* (elhajlít, begörbít), úgy képeztetik a magyar *kanyar-* is, melyből csak *-od* vagy *-ul* képzővel lesz «*flecti*» jelentésű intransitív ige. V. ö. továbbá a kirg. *kangar* = forog, fordul.

12. *kecseget* = *allectare*

igéből B. teremt egy *kecse* melléknevet, hogy alakra s jelentésre nézve azonosnak mondhassa a finn *kesy* (mansuetus, cicur) szóval.

A *kanyar-*nál készpénz gyanánt fogadta a Magyar Nyelv Szótára szerzőinek fölvételét, — mert hasznára fordíthatta; de itt elveti egy *kics, kis* alapszónak fölvételét, a mely pedig minden esetre helyesebb, mint B. úr származtatása.

15. *kegy* = *gratia*

szót B. úr a mordv. *kel'ge-* (szeretni) és čer. *keltal-* (ölelni) igékhez hasonlította; de én azt mondom, hogy e *kegy, kögy* (kögyelöm) szót jobban lehet egyeztetni a tör. *köng-* tővel (a *köngül-*ben, melynek jelentése: szeretet, kedv, szív).

22. *kenyér* = *panis*

szót B. úr egy dialectikus *kéreny* alapján a *kéreg-*gel hozza összefüggésbe, úgy hogy ennek *kér-* tővéből *ny* képzővel lett *kéreny* s ebből metathesis-sel *kényer*, majd *kenyér*, minél fogva tulajdonképi jelentése «Rinde, Kruste». — Ez a négyszeres hypothesisen alapuló etymo-

logia annyival helytelenebb, mert a *kerény* nagyon ritkán fordul elő, a *kenyér*, *könyér* pedig köznyelvi alak, minél fogva helyesebb a Magyar Nyelv Szótárának magyarázata.

29. *keskeny* = schmal, eng

B. úr szerint lapp *kezel gázze* (tenuis, angustus), észt *kitsas* (eng, schmal), finn *kistaha* (szűk, fősvény), zürj. *köž* (sziget) szók analogonja volna, de nem tudja megmagyarázni sem a *keš-* tőt, sem a *keny*, *köny* (keskeny) végzetet.

Teljes magyarázatot nyerünk, ha összevetjük a *keskeny*, *kesköny* szót a kirg *kiškine* (kicsike), kaz. *kečkene* (u. a.) melléknévvvel. Amaz a magy. *kis*, emez a tör. *kičik*, *kiči keče* szónak diminutivuma *kony*, *keny*, *köny*, illetőleg *kine* képzővel. A jelentéktelen fogalmi eltérésre vonatkozólag v. ö. ném. *schmal* — angol *small* (klein, gering); magy. *karcsú* és a B. úr szerint vele egyező mordv. *kerža* (kevés) szókat.

42. *kofa* = vetula

B. úr szerint a lapp *kvopes* (boszorkány), észt *kabene* (asszony), čer. *kuba* (vénaasszony) s votj. *kuba* (u. a.) szók testvére. Ezt mindenki erőszakolt magyarázatnak találja, ha megemlítjük, hogy a *kofa* alakon kívül még *kufár*, *kofár* (Mäkler) alakok is vannak a magyarban, melyek kétségkívül a német *Kauf-*, *Kaufer-*ből lettek.

44. *komor* = morosus

B. úr szerint a zürj. *kimör* (felhő) és *kimöra* (nubilus, obscurus) szókkal azonos, minthogy a sötét, borúlt és komor fogalmak közel rokonok. Ez helyes; és ha így áll a dolog, miért nem lehetne a magy. *komor*-t a tör. *koñor*, *kongor* (sötét, homályos, barna) szóval egyeztetni, mely hangtanilag közelebb áll?

70. *kum*, *kun*, *huny* = schliessen

B. úr az osztj. *γań* (blinzeln),
vog. *koń* (schliessen),
mord. *końe* (zumachen)

szókkal egyeztetni, de nem a török *kum-* (schliessen, binden), *kami* (összetenni) igével; ámbár én az ugor példák közelebbi rokonságát nem ismerhetem el.

76. *kuvad*, *hovad* = aufschwellen

szót B. úr a *fölvett* ugor *k_ob_o* (tumere) igéből magyarázza, a nélkül, hogy ennek egyenesen megfelelő ugor példákat tudna felmutatni.

E magyar szót sokkal könnyebben lehet értelmezni a *valóban létező* tör. *kob*, *kov* töből, melyből származnak: *kovur* (fölemel), *kabar* (megdagad), *koruk* (hólyag) stb.

93. *hajadon* = unbedeckt

szót B. úr nagyon fantastikusan származtatja. A mint a finn *kuu* (luna, mensis), észt *kū* (u. a.) származéka *kūm* azt is jelenti, hogy «kahl, ganz entblösst», épen úgy, azonos észjárás alapján, a magy. *hó* (mensis) fölvett *haj-* (ugor *k_{sg}*, splendere, splendens) tövéből származott a *hajadon* (az ujdón-hoz hasonló képzéssel) «kahl» azaz: «baarhaupt» jelentéssel! — És B. úr ezen etymologiai remekművére nem kevesebb büszke!

97. *hajt* = flectere, *hajol*, *hajl-* = flecti

B. úr szerint a vog. *kuot* (hajlani), *kajl* (hajolni), zürj. *kusint* (hajtani), észt *kōla* (biegen), lapp *kaive* (declinare) stb. szókkal egyezik.

Épen ennyi, sőt több joggal lehet hasonlítani a *hajt* és *hajol*-hoz a tör. *kajt-ar* (fordít), *kaj. kajî* (hajlít, görbít), *kajîl* (hajol) szókat.

109. *hanyatt* = rücklings.

Hogy e szót az ugarságból megfejthesse B. úr, csinál a fölvett ugor *k_{sg}* (flecti)-ből a mordvinban egy *nt* képzős *kunt* igét a mordv. *kuntf* (hanyatt) szó alapjául, a magyarban pedig *hany-* igét, melyből származott a *hanyatt*, e helyett, hogy *hanyott*. — Nem sokkal természetesebb és egyszerűbb-e az, ha e *hany-* tőt a *koj* (rücklings) tövel egyeztetjük, melynek származékai: *kojun* = rücklings, *kijn* = hátra, *kajta* = hátra?

124. *híd* = Brücke.

B. úr szerint előbb a finn *silta*, mordv. *sede*, *sed'* szók rokona volt, de újabban emezeknek indogermán eredetét fölfedezte. Most tehát biztosabb társat keres és meg is találja a vog. *kajtep* (híd) szóban, melyet a *kajt-* (futni) igéből származtat, mely szerint a «híd» alapjelentése «futó», mert azt mondják a németben «Laufbrett» (meg azt is, hogy «Lauf Tuch»), tehát a híd olyan valami, a min futni szoktak. Eredeti alakja *hajda* miből *hajd* — *híd* vált, — a mit állítani legkönnyebb.

Kérdezhetném B. úrtól, hogy a *híd*, *hajd*-ban miért nem inkább a *haj-* (hajt, hajol, flectere, flecti) tőt gyanítja, minél fogva a híd alapjelentése «hajlott vagy hajlított (boltozatos) út» lenne, mint a tör. *köprük*, *köprü* mutatja? De nincs kedvem vad hypothesisok felállítá-

sában versenyezni ő vele, a ki e dologban mindnyájunkat felülmúl s részemről azt hiszem, hogy a *hid* etymológiájára nem lehet nagyon büszke.

175. *jonh, joh* = cor, viscera, hepar

szó magyarázatánál B. úr mindjárt azon hypothesisissal lép föl, hogy e szó «valamikor» a «szomjúság székhelyét» jelentette, mint a *szom-juh* mutatja. Második hypothesis az, hogy a finn *jano* (sitis, Durst) is egykor a «szomjúság székhelyét» jelenté: így aztán összeegyeztethetik a *jonh* és *jano*. Továbbá a «szomjas»-at jelentő dialecticus *ihas*, régibb *jonhos* (?) alakja összevág a finn *janwise* (durstig) szóval. Ilyen, háromszoros hypothesis segítségével teremtett nagyobb esztelenség alig lehet (parturiunt montes!) s B. úr mégis sajnálja, hogy az ugor-magyar rokonság e fontos argumentumát nem hoztam fel! Most tehát utólagosan megszerzem neki azt a gyönyörűséget, hogy bemutatom a t. olvasóknak e csodaszülöttet.

200. *terem* = proferre és wachsen; *teremt* = creare

B. úr szerint — minthogy nincsenek közvetlen analogonok az ugor-ságban — a *terjed, terjeszt*-hez tartozik, úgy hogy a fölvett ugor *t_gr-* (*ziehen*) származéka, rövidült *ter-* tövel. Már bizony a csűrés-csavarás helyett jobban kielégít az olyan kézzel fogható rokonság, a milyen a m. *terem, teröm* és tör. *töre-, törü* (létre jönni, világra jönni), a *teremt* és tör. *töret, törüt* (*teremt, létre hoz*) szók között van. V. ö. a *termeszet* (= a mi létre jött, a mi teremtvé van) és a tör. *töretilmš* (u. a.), továbbá a *teremtő* és tör. *töretken* fogalmak rokonságát.

267. *dörzsöl* = terere, fricare

igének nincsen közvetlenül szembe állítható párja az ugor-ságban, hanem B. úr a *törülni* mellé sorolja, olyan formán, hogy a *dör-* tő a *tör-*ből, ez pedig eredeti ugor *töör-, tögr-*ből.

Látnivaló, hogy a čag. *dörsüle-* és osm. *dörsele-* szókon kívül, melyek egyenesen «dörzsölni» jelentésűek, nincs szükség máshol kutatnunk.

298. *szíj* = lorum, Riemen

szónak B. úr nem talál kész analogont az ugor-ságban, hanem úgy okoskodik, hogy egy *szil-* «secare, scindere» jel. igéből lenne nom. verbale *szila* alakkal, melyből *szil'a, szija* változatokon át lett *szij*. — A helyett, hogy egy kigondolt alapra (magy. *szil-* ige!) hosszas ceremoniával építenénk etymológiát, kész rokonul kínálkozik a čag. *řij*, mely a zsákok, csomagok *kötélet*, vagy pedig leginkább sásból készült

övet jelent; a kirg. *šij* vagy *šī* az a hosszú szárú vékony növény, melyből kötelet, ostort és gyékényt fonnak.

361. *sovány* = *mager*

szót B. úr a mordv. *šura, čova* (dünn, fein) szókkal egyeztetti. De mind a jelentés, mind a képző dolgában sokkal inkább kielégíthet a törökség részéről való magyarázat, mert itt a *žovan, jovan* egyenesen «sovány»-at jelent.

402. *csök-ni* = *decrescere*, im Wachsthum zurückbleiben, *csökken* = herabgehen, fallen

B. úr szerint a lapp *čokkete-* (*considerere*), észt *sügäv* (mély, mélység), finn *syvä* (mély) szókkal egyezik, úgy hogy eredeti alakjául *csövk*-öt kell fölvenni. — Nem sokkal világosabb-e a *csök-*, *csökken-* egyezése a tör. *čök* (leesni, alászállni) és *čökün* (leguggol) szókkal, melyek azonkívül nem is kényszerítenek egy fantasztikus *csövkni* íge fölvételére?

787. *ajangani* = *sich schämen*,

B. úr szerint a finn *ujoa* (*sich schämen, blöde sein*), *ujo* (*puudens*), lapp *ujjo* (u. a.) szókkal egyezik, mely ugor példák szerint eredetibb *j_ong_o* alakját kell fölvenni.

Nem sokkal könnyebben érthető-e a tör. *ojal-*, *ujal-* (magát szégyenleni), *aja-* (tartózkodó lenni) szókkal való egyezés?

796. *alkonyod-*, *alkonyat*

szókat B. úr nem tudja ugor példákkal egyeztetni, tehát fölveszi, hogy az *al-* tő nem egyéb, mint azon *al-*, *ol-* tő, melyből *aludni*, *oltani* származott.

Mind a jelentés, mind a hangalak magyarázatában kész testvérszókat nyújt a törökség, minő a čag. *alkon-* (*sich niederlassen*), *alkontī* (*das sich Niederlassen*).

858. *enyészni* = *occidere* (v. ö. nap-*enyészet*, mint a nap-*kelet* ellentéte)

szintén olyan szó, melyet hosszas okoskodás útján lehet valahogyan ugor eredetűnek tartani. Ugyanis B. úr az *ül*ni, *apadni*, *epedni*, *engedni* igék alapjául kigondolt *en*, *em* tő (melyből: *ün*-lni, *am*-pad, *em*-ped!) alá sorolja.

A «*sich herablassen, versinken*» jelentésű *enyészni*-t nem kiokoskodott tővel, hanem tényleg meglevő, kész szóval lehet egyeztetni a törökben, t. i. az *en-mek* (leszállni, leereszkedni) igével, frequentatív *s-*

továbbképzéssel. — Egyébiránt nem igaz, hogy B. úr e cikkét mellőztem, mert felhoztam könyvemnek 598. lapján épen ezen *en-mek*-hez hasonlítva.

984. *jer-*, *gyer-*, *jere*, *gyere* = veni, komm!

B. úr szerint az *ér-ni* (reichen, pertingere) igéhez tartozik, minthogy közvetlen ugor rokonai nincsenek.

A *jere*, *jer*-nek egészen megfelel a tör. *jürü*, *jür* imperativus (jürümek-ből), mely az ujugurban és čagatajban hívó s felszólító szó gyanánt szerepel (v. ö. Kud. Bilik-ben: *jürü* = nosza! rajta! jőjj! Miraž-nameh-ban: *jür-gil*, *jokari aš-gil* = komm! steige höher). Mint ugyanazon fogalmat kifejező szó-párok, a tör. *jori*, *jor* úgy viszonylik a *jürü*, *jür*-hez, mint a magy. *jár*- a felhangú *jer*-hez.

990. *bólint*, *bólingat*

igének B. úr nem találván ugor atyafit, azt a kerülő utat teszi, hogy azonosítja a bolyogni, bolyongani (oberrare, vagari) igével, ezt meg *múl-ni*-val (præterire), mely utóbbinak aztán már akad szegről-végről való ugor rokona.

E nagy vargabetű-csinálás helyett sokkal egyszerűbb a *bólint* *bólingat* szót a tör. *balingla* (ide-oda mozogni), *beliñle* (ingadozni, tántorogni) igékkal azonosítani.